

Η ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΜΑΤΙΑ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΤΑΘΑΚΗΣ

1. Το δημοσιονομικό ζήτημα, 1944-1974

Το 1952, ο Βαρβαρέσος στην περίφημη Έκθεση για το Οικονομικό Πρόβλημα της Χώρας,¹ είχε ένα αναλυτικό κεφάλαιο για το Φορολογικό Ζήτημα. Εκεί σημείωνε: Αυτό που είναι λάθος στο ελληνικό φορολογικό σύστημα είναι η άδικη κατανομή των φόρων. Περίπου το 80% των εσόδων της κυβέρνησης προέρχονται από την έμμεση φορολογία, και αυτή βαρύνει δυσανάλογα τις χαμηλές εισοδηματικές ομάδες.

Αφού ανέλυε τις φορολογικές δηλώσεις όσων είχαν δραστηριότητα στο εμπόριο και τη βιομηχανία, καθώς και τους ελεύθερους επαγγελματίες, κατέληγε, ότι το 16% από αυτούς δήλωνε εισόδημα μικρότερο από το μισθό κλητήρα του δημοσίου, 66% στο επίπεδο του κλητήρα και μόλις, 5% εμφανίζονταν με αξιόλογο εισόδημα. Σημείωνε δε ότι: αυτοί που αντιτίθενται στην αλλαγή του φορολογικού συστήματος, επικαλούνται τις δυσκολίες του εγχειρήματος, ότι δηλαδή το ισχύον σύστημα φορολόγησης των εισοδημάτων είναι αναχρονιστικό, μόνο που η αλλαγή του απαιτεί χρόνο, ότι οι φοροεισπρακτικές υπηρεσίες δεν λειτουργούν ικανοποιητικά και θα πρέπει να αναδιαρθρωθούν, μόνο που και αυτό απαιτεί χρόνο, ότι η Ελλάδα είναι μια χώρα μικροεισοδηματιών και ατομικών επιχειρήσεων, όπου ο υπολογισμός και η συλλογή φόρων είναι πιο δύσκολη και δαπανηρή από ότι στις πλουσιότερες χώρες, και τέλος ότι οι Έλληνες έχουν εθιστεί στην φοροδιαφυγή...

Και ο Βαρβαρέσος κατέληγε:

Το ζήτημα είναι πως θα δημιουργήσουμε μια ατμόσφαιρα στην οποία η σημασία ενός τέτοιου σκοπού θα αναγνωριστεί επαρκώς και στην οποία οι απολαβές της κοινωνίας δεν θα πάνε στους "εξυπνάκηδες", μα σε αυτούς που τηρούν πιστά το καθήκον τους. Αυτοί που διακηρύσσουν ότι η Ελλάδα δεν είναι σε θέση να οργανώσει μία αποτελεσματική μηχανή συγκέντρωσης φόρων, όχι μόνο έχουν υποτιμήσει τον ελληνικό λαό, αλλά επίσης, μέσω της έλλει-

ψης εμπιστοσύνης στην ικανότητα μας να αντιμετωπίσουμε τα προβλήματα μας ως πολιτισμένη κοινωνία, έχουν συμβάλλει τα μέγιστα στη δημιουργία της υπάρχουσας κατάστασης.

Ο Βαρβαρέσος τα έγραφε αυτά, όταν είχε κλείσει ο πρώτος κύκλος της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης. Μάλιστα, το καλοκαίρι του 1945, ο ίδιος Βαρβαρέσος, ως υπουργός οικονομικών τότε, είχε επιχειρήσει να φορολογήσει τα εισοδήματα από εμπορικές και βιομηχανικές δραστηριότητες προκειμένου να εξισορροπήσει τον προϋπολογισμό, και παρά τις προσωρινές επιτυχίες του προγράμματος, εξαναγκάστηκε σε παραίτηση τρεις μήνες μετά.

Το ίδιο συνέβη και το 1947. Η Αμερικανική Οικονομική Αποστολή, η ΑΜΑΓΚ, ισοσκέλισε τον προϋπολογισμό το 1947-48 μεσουντος του Εμφυλίου πολέμου, μέσω της έκτακτης φορολόγησης κάθε μορφής εμπορικών, βιομηχανικών και εισαγωγικών επιχειρήσεων. Η ιδέα όμως μιας μονιμότερης φορολογικής μεταρρύθμισης προσέκρουε στην ελληνική κυβέρνηση και τις επιχειρηματικές τάξεις, που ήταν πολέμιες κάθε απόπειρας οικονομικών μεταρρυθμίσεων και αναδιανομής του εισοδήματος, επιμένοντας ότι η αύξηση της ξένης βοήθειας αρκούσε για να αντιμετωπιστούν οι δημοσιονομικές και νομισματικές ανισορροπίες.

Έτσι προς το τέλος του Σχεδίου Μάρσαλ, στις αρχές του '50, η αμερικανική πλευρά προσέβλεπε στη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας και την ένταξη της στους νέους διεθνείς θεσμούς, -το Μπρέτον Γουινς, την Γκαττ και τους θεσμούς της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Αυτό ίσως να μπορούσε να βελτιώσει τις επιδόσεις της δημόσιας διοίκησης και να αλλάξει τις νοοτροπίες των επιχειρηματικών τάξεων. Εξάλλου η εγκαθίδρυση του μετεμφυλιακού καθεστώτος εν μέσω του Ψυχρού πολέμου, ακύρωνε οποιαδήποτε προοπτική αλλαγών.

Την περίοδο μέχρι το 1974, κάθε συζήτηση περί των δημοσίων οικονομικών τέθηκε σε δεύτερη μοίρα. Οι ανισότητες που αναπαρήγαγε το φορολογικό σύστημα² είχαν δευτερεύουσα σημασία έναντι της ποσοτικής μεγέθυνσης της οικονομίας. Και

αυτή από το 1953 μέχρι το 1973 ήταν εντυπωσιακή. Υποδομές, βιομηχανία, και κατασκευές οδήγησαν την οικονομία σε ξέφρενους ρυθμούς οικονομικής ανόδου. Στο επίκεντρο της ήταν η Αθηναϊκή οικονομία, και η μαζική εσωτερική μετανάστευση.³

Στον αγροτικό τομέα, ήδη από το Μεσοπόλεμο, είχε εμποδωθεί η μικροϊδιοκτησιακή γεωργία και είχε ενταχθεί σ' ένα σύστημα κρατικής αρωγής που περιλάμβανε την τραπεζική χρηματοδότηση, τις τιμές ασφαλείας και τις επιδοτήσεις. Η ανάπτυξη πλέον θα συναρτούνταν από τη φυγή του πληθυσμού, την αύξηση του τεχνικού εξοπλισμού και τη βελτίωση των υποδομών. Οι αγρότες, που ήταν η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού, για προφανείς λόγους εξαιρέθηκαν οποιασδήποτε άμεσης φορολόγησης.

Στη βιομηχανία αντίθετα, η ανάπτυξη της απαιτούσε θεσμικές αλλαγές και τεχνικές προϋποθέσεις που θα προσέλκυαν ξένες επενδύσεις, θα ενεργοποιούσαν εγχώρια κεφάλαια και θα εξασφάλιζαν την απρόσκοπτη συσσώρευση τους. Η βιομηχανική ανάπτυξη απαιτούσε μαζικές επενδύσεις του κράτους στην υποδομή, την επιδότηση των επενδύσεων και την διακριτική τους προστασία από το διεθνή ανταγωνισμό. Οι σχετικοί επενδυτικοί νόμοι, όπως του 1953, διασφάλιζαν και την μη πληρωμή φόρων. Το ευνοϊκό καθεστώς προστασίας διατηρήθηκε και την περίοδο της σύνδεσης της χώρας με την ΕΟΚ. Στις συνθήκες αυτές δεν τίθετο θέμα φορολόγησης των βιομηχανικών επιχειρήσεων.

Οι παραπάνω ρυθμίσεις έθεταν ανυπέρβλητους περιορισμούς στην χρηματοδότηση της οικονομίας. Η γεωργία, η βιομηχανία και οι κρατικές υποδομές θα δέσμευαν το σύνολο της διαθέσιμης τραπεζικής αποταμίευσης.

Αναπόφευκτα το τραπεζικό σύστημα τέθηκε υπό κρατικό έλεγχο. Οι κρατικές τράπεζες διασφάλιζαν τη ροή πιστώσεων στους παραγωγικούς τομείς, ενώ η Κεντρική Τράπεζα ασκούσε εκτεταμένο ρυθμιστικό ρόλο. Για δύο δεκαετίες, το τραπεζικό σύστημα αποτέλεσε το προνομιακό πεδίο των «παραγωγικών τάξεων», βιομηχάνων

Ο Γιάννης Σταθάκης διδάσκει πολιτική οικονομία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

και αγροτών, αργότερα των ξενοδόχων. Φυσικά και του ίδιου του κράτους, καθώς κάθε είδους αποθεματικό, ασφαλιστικών ταμείων ή άλλων φορέων, εγγραφόταν στην ίδια την ρευστότητα του δηmosίου.

Το εμπόριο, οι υπηρεσίες, η οικοδομική δραστηριότητα, οι μεταφορές, και πολλοί άλλοι τομείς της οικονομίας είχαν δυσανάλογα μικρή πρόσβαση σε χρηματοδοτικούς πόρους. Παρέμειναν ουσιαστικά εκτός πιστωτικού συστήματος. Στους τομείς αυτούς άνησαν οι μορφές του εξωτραπεζικού δανεισμού, - φιλικού ή οικογενειακού, του δανεισμού ανάμεσα σε επιχειρήσεις, ή άλλων πιο σύνθετων δικτύων. Η Αθήνα για παράδειγμα χτίστηκε χωρίς την ενεργοποίηση τραπεζικών πόρων, αλλά με τη δημιουργία εξωτραπεζικών δικτύων που εξαντλούσαν κάθε μορφής εμπορική πίστη, δημιουργούσαν ταυτόχρονα καταναλωτική πίστη και κινητοποιούσαν ένα ολόκληρο σύστημα μικροκατασκευαστών, μικροβιοτεχνών και μικροϊδιοκτητών.

Οι τομείς αυτοί δεν εξαιρέθηκαν μόνο του τραπεζικού συστήματος: εξαιρέθηκαν κάθε κρατικής ρύθμισης, συμπεριλαμβανομένης και της φορολόγησης. Παρέμειναν αυτορρυθμιζόμενα πεδία οικονομικής δράσης. Η αυθαίρετη δόμηση, η φοροασυλία και η παροικονομία, καθώς και πολλά άλλα συμπτώματα της μεταπολεμικής ανάπτυξης στηρίζονται στην ιδιόρρυθμη «δυσαισθησία» που αφορούσε κυρίως τις σχέσεις κλάδων και τομέων με το πιστωτικό σύστημα και τις κρατικές ρυθμίσεις.

Το μερίδιο του κράτους στην οικονομία παρέμεινε σχετικά σταθερό. Ο προϋπολογισμός κινήθηκε γύρω στο 25% του ΑΕΠ και στο πλαίσιο του Μπρέτον Γουντς παρέμεινε κατά κανόνα ισοσκελισμένος. Η δημόσια διοίκηση δεν αυξήθηκε σημαντικά. Ο κύριος όγκος της νέας δημόσιας απασχόλησης δημιουργήθηκε στις κρατικές εταιρείες των υποδομών, τους νέους αναπτυξιακούς φορείς και τις τράπεζες που εμπλεκόνταν με τη βιομηχανία και αργότερα με τον τουρισμό. Στους τομείς αυτούς, όπως και σε θύλακες της δημόσιας διοίκησης πρυτάνευσε ένα πνεύμα βαθιά αναπτυξιακό, σχεδόν «ιεραποστολικό», που εδραζόταν στην ιδέα μιας αποτελεσματικής και αδιάφθορης διοίκησης. Το υπόλοιπο σύστημα αφέθηκε στις παραδοσιακές πρακτικές της δημόσιας διοίκησης.

Το δημοσιονομικό σύστημα διαμορφώθηκε συνεπώς μέσα από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της ανασυγκρότησης και της μεταπολεμικής ανάπτυξης της οικονο-

μίας. Η φοροασυλία μεγάλης μερίδας του πληθυσμού εδραζόταν σ' ένα ιδιαίτερο κοινωνικό συμβιβασμό, που περιέβαλλε την αναπτυσσόμενη ελληνική οικονομία, και αφορούσε στη σχέση των τομέων και των δραστηριοτήτων με την τραπεζική χρηματοδότηση και την κρατική αρωγή. Το μεταπολεμικό σύστημα είχε απεμπολήσει αφηγησιακά τις μεταρρυθμιστικές ιδέες και είχε στραφεί μονοσήμαντα στην ποσοτική μεγέθυνση της οικονομίας με κάθε κόστος.

2. Η επέκταση του κράτους στη μεταπολίτευση και η δημιουργία του δημόσιου χρέους

Μετά το 1974, άρχισε να επεκτείνεται η δημόσια σφαίρα της οικονομίας. Η αρχή έγινε με τη Ν.Δ. και συνεχίστηκε με το ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του '80. Επρόκειτο για δύο παράλληλα φαινόμενα. Τις κρατικοποιήσεις επιχειρήσεων και την επέκταση των δημόσιων δαπανών σε κοινωνικούς κυρίως τομείς.

Οι κρατικοποιήσεις επιχειρήσεων ήταν έργο της ΝΔ. Επρόκειτο για επιχειρήσεις που δοκιμάζονταν από τη διεθνή κρίση και το φαινόμενο του στασιμοληθωρισμού. Το ΠΑΣΟΚ διαχειρίστηκε αυτές και άλλες επιχειρήσεις ως «προβληματικές», μεταφέροντας το βάρος τους από το τραπεζικό σύστημα στο δημόσιο προϋπολογισμό, πριν εμπλακούν όλες στο μεγάλο κύμα της αποβιομηκάνησης της ελληνικής οικονομίας που ολοκληρώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '90.

Η αύξηση των δημοσίων δαπανών είχε ξεκινήσει δειλά επί Ν.Δ., αλλά προσέλαβε σημαντικές διαστάσεις στη δεκαετία του '80 από το ΠΑΣΟΚ. Επρόκειτο για κοινωνικές δαπάνες (παιδεία, υγεία, ασφάλιση, συντάξεις). Στο τέλος της δεκαετίας του '80, οι δημόσιες δαπάνες είχαν σχεδόν διπλασιαστεί (ήταν πλέον γύρω στο 40% του ΑΕΠ), και σταδιακά στη δεκαετία του '90 συνέκλιναν τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (46%), όπου και παραμένουν μέχρι σήμερα.

Η επέκταση των δημοσίων δαπανών χρηματοδοτήθηκε από την αύξηση των δημοσίων εσόδων, αλλά κυρίως από το δανεισμό. Το δημόσιο χρέος είναι δημιούργημα της δεκαετίας του '80. Η οικονομία είχε συνεχίσει να αναπτύσσεται μέχρι το 1979, αλλά προς το τέλος το 1979-81 υπήρξε προσφυγή στο δανεισμό. Το 1980 το δημόσιο χρέος ήταν μικρό, γύρω στο 20% του ΑΕΠ, και επεκτάθηκε ραγδαία στη συνέχεια. Το 1990 ήταν 80% και το 1993 ήταν 115%. Έκτο-

τε με κάποιες διακυμάνσεις διατηρήθηκε σε αυτά τα επίπεδα.

Τα δημόσια έσοδα προσαρμόστηκαν με βάση το κληροδοτημένο από το παρελθόν φορολογικό σύστημα. Η αύξηση προήλθε κυρίως από τους έμμεσους φόρους. Η εισαγωγή του ΦΠΑ προσέφερε ένα σημαντικό εργαλείο σταθεροποίησης της έμμεσης φορολογίας. Η άμεση φορολογία, όπως και παλαιότερα, αφορούσε κυρίως μισθούς και συνταξιούχους. Μόνο που αυτοί οι διακανονισμοί δεν αρκούσαν τώρα. Η υστέρηση των εσόδων από τις δαπάνες ήταν μόνιμη. Το έλλειμμα του προϋπολογισμού για πάνω από μία δεκαετία κινήθηκε γύρω στο 10% για να κορυφωθεί το 1990 στο 15% του ΑΕΠ. Το 1993 ήταν πάλι 14%.

Η γεωργία και η βιομηχανία παρέμειναν εκτός του συστήματος για διαφορετικούς λόγους από ότι παλαιότερα. Η γεωργία αποκτούσε μεγάλα εισοδηματικές ενισχύσεις με την πλήρη ένταξη στην ΕΟΚ και τα αγροτικά εισοδήματα για πρώτη φορά, ιστορικά, άρχισαν να συγκλίνουν γρήγορα με τα αστικά εισοδήματα. Αλλά είχε ήδη ξεκινήσει μια πορεία αποδυνάμωσης της αγροτικής παραγωγής, καθώς οι εισαγωγές αυξάνονταν γρηγορότερα από τις εξαγωγές, οι απασχολούμενοι συνέχισαν να μειώνονται, οι επενδύσεις να συρρικνώνονται και οι συνεταιρισμοί, μετά από μια σύντομη αναλαμπή στη δεκαετία του '80, να χρεοκοπούν. Η γεωργία άντεξε για άλλα 15 χρόνια πριν αρχίσει να έχει έντονα αρνητικούς δείκτες μετά το 2000, απόλυτης δηλαδή μείωσης της παραγωγής. Σήμερα έχει περιοριστεί στο ασήμαντο 4% του ΑΕΠ.

Η βιομηχανία στη δεκαετία του '80 εισήλθε σε ένα κύκλο κρίσης και αναδιάρθρωσης. Δίπλα στις ζημιολύγες «προβληματικές», θα αντιμετώπιζε μειωμένη κερδοφορία, μειωμένες επενδύσεις, και πιέσεις από την αύξηση των μισθών, την άρση της προστασίας λόγω της πλήρους ένταξης στην ΕΟΚ, και την έκρηξη του χρηματοπιστωτικού κόστους από την άνοδο των επιτοκίων, εν μέσω πληθωρισμού.

Με την ολοκλήρωση της αποβιομηκάνησης στα τέλη του '90, η ελληνική οικονομία είχε απολέσει ένα μεγάλο μέρος της βιομηχανίας ενδιάμεσων αγαθών, των ορυχείων, και της όποιας βαριάς βιομηχανίας είχε δημιουργηθεί στις δεκαετίες του '50 και του '60. Επανερχόταν στο παραδοσιακό πρότυπο της ελαφριάς βιομηχανίας, που υπήρχε

προπολεμικά, με έμφαση στη βιομηχανία τροφίμων και τους κλάδους που συνδεόταν με τις κατασκευές.

Οι εξελίξεις στο εξωτερικό εμπόριο της χώρας επιβεβαιώναν την μετατόπιση αυτή. Οι εξαγωγές αγροτικών και βιομηχανικών προϊόντων μόλις ξεπερνούσαν το 10% του ΑΕΠ, με τάση μείωσης. Η ενιαία αγορά δεν διευκόλυνε τις εξαγωγές της χώρας, αντίθετα διευκόλυνε περισσότερο τις εισαγωγές. Οι σχετικές μελέτες⁴ επιβεβαιώνουν ότι σε αντίθεση με παρόμοιες χώρες (Πορτογαλία), η ελληνική οικονομία δεν αξιοποίησε για λόγους, που είναι δύσκολο να ερμηνευτούν, τη μεγάλη ενιαία ευρωπαϊκή αγορά αναφορικά με τις εξαγωγικές επιδόσεις της οικονομίας.

3. Η νέα οικονομική άνοδος και η δημοσιονομική χρεοκοπία

Εντούτοις παρά τις αρνητικές αυτές εξελίξεις, η ελληνική οικονομία άρχισε να αναπτύσσεται ξανά. Σταδιακά στη δεκαετία του '90 και μέχρι την κρίση του 2008, οι ρυθμοί ανόδου του ΑΕΠ ήταν σχετικά υψηλοί, σε κάθε περίπτωση λίγο πάνω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Μόνο που αυτή η δυναμική προερχόταν από ένα νέο, το δεύτερο μεγάλο μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας. Αυτός εδραζόταν στην ανάπτυξη του τουρισμού (από 3 εκατομμύριο τουριστικών αφίξεων το '75 στα 15 εκατομμύρια ετησίως σήμερα), στη ναυτιλία που γνώρισε εντυπωσιακή άνοδο στη δεκαετία του '90 (λόγω της ανόδου του διεθνούς εμπορίου και της Κίνας), τις ανανεωμένες κατασκευές των μεγάλων έργων, τις μεταφορές και τις επικοινωνίες και το ιδιωτικοποιημένο, πλέον, χρηματοπιστωτικό σύστημα. Οι τομείς αυτοί επεκτείνονταν μάλιστα στα Βαλκάνια και την ευρύτερη οικονομική περιοχή. Στις ίδιες περιοχές οι ελληνικές εξαγωγές επιδεικνύουν μια μεγαλύτερη αντοχή τα τελευταία χρόνια.⁵

Αυτή η νέα οικονομική δομή, παραδοσιακή κατά βάση από ιστορική σκοπιά, αλλά σαφώς πιο διεθνική τώρα, συναρτούταν από μια διπλή κίνηση: τη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας, μέσω των ιδιωτικοποιήσεων και την ενσωμάτωση στο ευρώ. Το ευρώ αποτελούσε στρατηγική επιλογή η οποία κατοχύρωνε την ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων και την πιο διεθνοποιημένη δραστηριότητα της ελληνικής επιχειρηματικότητας. Μια ασθενική δραχμή θα εξυπηρετούσε ίσως καλύτερα τη συντήρηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων, αλλά η νέα δυναμι-

κή φάνταζε σε κάθε περίπτωση ότι είχε καλύτερες προοπτικές.

Η οικονομική αυτή άνοδος τροφοδοτήθηκε από τη μαζική εισροή μεταναστών. Αυτή επέτρεψε την ανατροφοδότηση της παρακμάζουσας γεωργίας, την άνθιση του κατασκευαστικού τομέα και της μικρομεσαίας βιοτεχνικής και εμπορικής δραστηριότητας. Καθώς οι νέες τάσεις ευνοούσαν περισσότερο τις μεγάλες επιχειρήσεις και λιγότερο τις μικρομεσαίες, η δομή της απασχόλησης άλλαζε ραγδαία. Στην νέα οικονομία των υπηρεσιών, η μισθωτή απασχόληση επεκτεινόταν με αποτέλεσμα σήμερα να φθάνει στο 65% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Καθώς οι μικροεπιχειρηματικές δραστηριότητες κλονίζονταν, η δημόσια απασχόληση αποκτούσε ξανά προνομιακή θέση στις οικονομικές νοοτροπίες. Στον ιδιωτικό τομέα τα νέα μισθωτά στρώματα, πολύ συχνά με πανεπιστημιακή πλέον μόρφωση, δοκιμάζονταν από την επισφάλεια και τους σχετικά χαμηλούς μισθούς. Η υψηλή ανεργία μονιμοποιήθηκε.

Εάν κάτι χαρακτηρίζει αυτόν το νέο μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας προς μια οικονομία αποκλειστικά υπηρεσιών, είναι αυτή η ιδιότυπη συνεύρεση της κρατικής επέκτασης και της ιδιωτικοποίησης της οικονομίας. Καθώς διαδοχικά οι διάφοροι τομείς περνούσαν σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, αυτή η μετάβαση προσέθετε νέες δαπάνες στον προϋπολογισμό και το ασφαλιστικό σύστημα. Ταυτόχρονα δημιουργούσε νέες εξαρτήσεις στους ιδιωτικοποιημένους τομείς από τη δημόσια χρηματοδότηση, τη δημόσια ρύθμιση και το σύστημα δημόσιων προμηθειών. Η αλληλεξάρτηση ανάμεσα σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα προσέλαβε πρωτόγνωρες διαστάσεις.

Η δημόσια σφαίρα της οικονομίας, παγιωμένη πλέον γύρω στο 45% του ΑΕΠ έγινε προνομιακό πεδίο πολιτικής διαχείρισης, με τεράστια περιθώρια διαπλοκής, διαφθοράς, και ευνοϊκών ρυθμίσεων.⁶ Το μέγεθος της δημόσιας διοίκησης δεν διογκώθηκε ποτέ, παρά τα επιφαινόμενα, και παρέμεινε στο μέσο όρο του ΟΟΣΑ.⁷ Εντούτοις η πρακτική των διορισμών, η προνομιακή κατεύθυνση των δημόσιων δαπανών σε εκλογικές περιφέρειες πολιτικών, η αποκέντρωση και τα τοπικά δίκτυα ελέγχου των ευρωπαϊκών και δημόσιων πόρων, προσέδωσαν στο πολιτικό σύστημα τεράστια οικονομική ισχύ, που ποτέ στο παρελθόν δεν διέθετε. Αντίθετα με την ιδέα της

αποδυνάμωσης της πολιτικής έναντι της οικονομίας, ήταν η περίοδος αυτή που διευκόλυνε την καθολική ηγεμονία του πολιτικού συστήματος πάνω στην οικονομία. Αναπόφευκτα στη πολιτική ζωή άρχισαν να κυριαρχούν οι θεματικές των σκανδάλων και των ατασθαλιών.

Τα δημόσια έσοδα ήταν αδύνατο να ακολουθήσουν την επέκταση των δαπανών. Το παραδοσιακό φορολογικό σύστημα ήταν πιθανά ικανό να συγκεντρώνει 25, ίσως και 30% του ΑΕΠ, αλλά ήταν αδύνατο να συγκεντρώσει το 45 ή 47% του ΑΕΠ. Έτσι ο μόνος τρόπος ήταν να διαρραγούν οι παραδοσιακές συναίνεσεις που περιέβαλαν τη φοροασυλία των πλουσιότερων και μεσαίων επιχειρηματικών στρωμάτων και των ελεύθερων επαγγελματιών και να εισαχθεί ένα ευρωπαϊκού τύπου φορολογικό σύστημα που να εδράζεται σε καθολικές και ενιαίες αρχές φορολόγησης των εισοδημάτων.

Μόνο που αυτό δεν έγινε ποτέ. Είναι αλήθεια ότι η διεύρυνση της φορολογικής βάσης, γινόταν όλο και πιο συχνά ένα θέμα των προεκλογικών συζητήσεων, ή των περιόδων εφαρμογής σταθεροποιητικών προγραμμάτων. Αλλά η φορολογική αλλαγή δεν έγινε ποτέ. Το αντίθετο μάλιστα.

Σταδιακά διαμορφώθηκε το σημερινό «κατακερματισμένο» φορολογικό σύστημα στο οποίο υπάρχει ειδικό καθεστώς μειωμένης φορολόγησης για εκατοντάδες επαγγέλματα και επιχειρήσεις διαφόρων κλάδων. Από τα επιστημονικά ελεύθερα επαγγέλματα μέχρι το σύνολο σχεδόν των ελεύθερων επαγγελματιών κάθε μορφής διαμορφώθηκαν ειδικές ρυθμίσεις και συντελεστές φορολόγησης. Σε πολλές περιπτώσεις η φοροασυλία αποτελούσε προϊόν πολυμηνων απεργιακών διεκδικήσεων..

Δίπλα σε αυτό προστέθηκαν ακόμα και κατηγορίες υψηλόμισθων μισθωτών ή και δημοσίων υπαλλήλων. Το δαιδαλώδες σύστημα των επιδομάτων στο δημόσιο, που σε κατηγορίες καλά αμειβόμενων, είναι συνήθως πολλαπλάσιο των μισθών, συχνά φορολογείται με ειδικό τρόπο. Το ίδιο συνέβη με τις επιχειρήσεις συγκεκριμένων κλάδων. Οι τράπεζες, οι κατασκευαστικές εταιρείες, οι ναυτιλιακές και αρκετές άλλες.

Επιπρόσθετα διαμορφώθηκε ένα σύνθετο και εκλεπτυσμένο σύστημα προκειμένου να φοροαπαλλάσσονται τα υψηλά εισοδήματα κατά την κατανάλωσή τους. Έτσι μία βίλλα ή ένα σκάφος, εάν χαρακτηριστεί ως τουριστικής χρήσης,

φορολογείται τεκμαρτά με ένα ασήμαντο ποσό κάθε χρόνο. Δωρεές σε φιλανθρωπικές ομάδες ή φιλόπρωχα ταμεία, τα οποία τα ίδια δεν υπόκεινται σε έλεγχο, και συνεπώς μπορούν να εκδίδουν πλαστές αποδείξεις, μειώνουν δραστικά το φορολογητέο εισόδημα. Οι αγορές και η κατασκευή σπιτιών πέρα από το δηλωμένο εισόδημα δικαιολογούνται με «δάνεια φίλων», δάνεια από τράπεζες, ή εισαγωγή συναλλάγματος. Τέλος το σύνολο της πολύ μεγάλης ακίνητης περιουσίας μπορεί να διασπάται σε πολλές εταιρείες αφοσερ. Εν κατακλείδι καθώς το φορολογικό σύστημα αποκτούσε τεκμήρια ή το πόθεν ισχύς, σύνθετες ρυθμίσεις διασφάλιζαν την ακύρωση τους.

Συνεπώς η ιδέα της φοροδιαφυγής είναι απόλυτα παραπλανητική. Το πρωταρχικό φαινόμενο της μεταπολιτευτικής περιόδου είναι η κατασκευή ενός σύνθετου συστήματος νόμιμης ιεροσουλίας. Η παραδοσιακή φοροδιαφυγή είναι δευτερεύον φαινόμενο. Εξάλλου ούτε η φοροδιαφυγή, ούτε το «κατακερματισμένο σύστημα» φορολόγησης, θα μπορούσε να λειτουργήσει εάν η φορολογική νομοθεσία συλλάμβανε τα εισοδήματα σε δεύτερο επίπεδο.

Το μέγεθος των κοινωνικών αυτών στρωμάτων που εμπλέκονται στο καθεστώς της ιεροσουλίας είναι μεγάλο. Πρόκειται για τεράστιες αριθμητικά ομάδες, της τάξης των 600-700.000, που εμφανίζουν φορολογικές δηλώσεις με ετήσιο εισόδημα κάτω ή γύρω από το αφορολόγητο. Η μελέτη των δηλώσεων του φόρου εισοδήματος υποδεικνύει ότι 65% των νοικοκυριών δηλώνουν αφορολόγητο εισόδημα (κάτω από 12.000 ευρώ ετησίως), και ότι στην κατηγορία πάνω από τα 80.000 ευρώ δεν υπάρχει παρά ένα μηδενικό σχεδόν ποσοστό. Συνεπώς αυτό που καταδεικνύεται από τις φορολογικές δηλώσεις είναι η εξαφάνιση τόσο των πλουσίων όσο και των μεσαίων εισοδηματικών στρωμάτων.

Εν κατακλείδι ο φόρος εισοδήματος που συμβάλλει κατά 14% στα φορολογικά έσοδα, καταβάλλεται κατά κύριο λόγο από μισθωτούς και συνταξιούχους με μεσαία εισοδήματα, και από ορισμένες ειδικές κατηγορίες εισοδημάτων (ενοίκια). Το πλουσιότερο 10-20% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού που σύμφωνα με τις εκτιμήσεις απολαμβάνει περίπου διπλάσιο ποσοστό από το διαθέσιμο εισόδημα απολαμβάνει το καθεστώς της φοροασυλίας και δεν πληρώνει φόρους.

Το φορολογικό αυτό σύστημα συνεπώς είναι αντι-προοδευτικό, δεν αναδια-

νέμει δηλαδή πόρους από τα πλουσιότερα στα φτωχότερα στρώματα, και συντηρεί και αναπαράγει τις κοινωνικές ανισότητες. Με εξαίρεση την περίοδο 1974-1981, όταν βελτιώθηκε απότομα η διανομή του εισοδήματος, έκτοτε οι ανισότητες έμειναν είτε στάσιμες, είτε αύξαναν. Η ελληνική οικονομία επιδεικνύει υψηλότερους δείκτες εισοδηματικών ανισοτήτων από τις ευρωπαϊκές χώρες και η φτώχεια μειώνεται ελάχιστα μετά τον υπολογισμό των μεταβιβαστικών πληρωμών.⁸ Εάν εξαιρέσουμε τις συντάξεις, η ελληνική οικονομία έχει με διαφορά το χειρότερο σύστημα πρόνοιας και καταπολέμησης της φτώχειας στην Ευρώπη. Καθώς η φτώχεια αποτελεί πλέον αστικό, για την ακρίβεια μητροπολιτικό φαινόμενο, η συντήρηση των μεγάλων ανισοτήτων για τόσο μεγάλο διάστημα συναρτάται από το φορολογικό σύστημα.

Το ασφαλιστικό σύστημα και το συνταξιοδοτικό αποτέλεσαν το αντίβαρο στην μονόπλευρη πολιτική που χαρακτήριζε τις δημοσιονομικές υποθέσεις. Μια πληθώρα ρυθμίσεων προς ορισμένες ομάδες μισθωτών, επεδίωξαν να εξισορροπήσουν τις κοινωνικές ομάδες που δοκιμάζονταν από το ατελές κοινωνικό κράτος και την υψηλή φορολογική επιβάρυνση. Αυτό μπορεί να αφορούσε επιμέρους ομάδες στην κοινή ωφέλεια και το δημόσιο, αλλά στο δεύτερο σκέλος του ενέπλεκε και τις φτωχότερες ομάδες που επιζητούσαν την ένταξη τους στις στοιχειώδεις παροχές των ασφαλιστικών ταμείων των μισθωτών και των αγρωτών.

Η συνεχής επέκταση των δαπανών αυτού του τύπου οδήγησε το σύστημα σε πλήρες αδιέξοδο. Οι δαπάνες για ασφάλιση, συντάξεις και υγεία έφτασαν στους ευρωπαϊκούς μέσους όρους, χωρίς να μπορούν να διασφαλίσουν τη μεσοπρόθεσμη βιωσιμότητα τους. Συνεπώς κάθε ένα από τα υποσυστήματα αυτά έφθασε στο σημείο να απαιτεί επιπρόσθετους δημόσιους πόρους, της τάξης του 1-2% του ΑΕΠ, μόνο που οι πόροι αυτοί δεν υπάρχουν. Και εδώ, όπως και στο φορολογικό σύστημα, η εισφοροδιαφυγή μετατράπηκε σ' ένα σύνθετο σύστημα, επιλεκτικών ρυθμίσεων, ευνοϊκών απαλλαγών και τυπικής εισφοροδιαφυγής.

Η εμπέδωση του σημερινού φορολογικού συστήματος, η διαμόρφωση δηλαδή ενός σύνθετου συστήματος φοροασυλίας σε μια αστική οικονομία, είναι δημιούργημα της μεταπολιτευτικής περιόδου και δεν έχει σχέση με το σύστημα της περιόδου μέχρι το 1974.⁹ Αφορά το νέο μεγάλο μετασχηματισμό της ελληνικής οικονο-

μίας, προς μια οικονομία υπηρεσιών, με διεθνοποιημένες δραστηριότητες και με διευρυμένο δημόσιο τομέα.

Η επέκταση και η σταθεροποίηση των δημοσίων δαπανών και η μη σταθεροποίηση των εσόδων οδήγησε στο φαινόμενο των επαναλαμβανόμενων σταθεροποιητικών προγραμμάτων.¹⁰ Επί τριάντα χρόνια η ελληνική οικονομία βρίσκεται σε κάποιας μορφής σταθεροποιητικό πρόγραμμα. Συνήθως η αφορμή είναι ο υψηλός πληθωρισμός, αλλά το πρόβλημα είναι οι δημοσιονομικές ανισορροπίες. Το 1979-80 ήταν το πρώτο που εισήγαγε τα τεκμήρια διαβίωσης, πολύ ψηλά μάλιστα για την εποχή, το 1985-87 επακολούθησε ένα από τα πιο σκληρά προγράμματα με μείωση των μισθών της τάξης του 10-15%, το 1990-1993 ήταν το πρόγραμμα συγκράτησης του χρέους, πάλι με μείωση των μισθών και με σημαντικές ιδιωτικοποιήσεις, το 1996-2000 ήταν το πρόγραμμα προσαρμογής για την ένταξη στο ευρώ και το 2004-2008 το πρόγραμμα της «ήπιας» προσαρμογής.

Ο επαναλαμβανόμενος κύκλος σταθεροποιητικών προγραμμάτων υποδηλώνει ότι το πρόβλημα της δημοσιονομικής αστάθειας είναι μόνιμο και εδράζεται σε παράγοντες που το αναπαράγουν. Ακόμα υποδηλώνει ότι είναι αναποτελεσματικά. Το παράδοξο της μελέτης της εξέλιξης του ελληνικού δημόσιου χρέους είναι ότι σε περιόδους εφαρμογής σταθεροποιητικών προγραμμάτων, ενώ μειώνεται το έλλειμμα του προϋπολογισμού, εντούτοις αυξάνει αισθητά το δημόσιο χρέος. Αυτό έγινε το 1985-87 (από 60 σε 80% του ΑΕΠ), το 1990-93 (από 80 σε 115%), το 1996-2000 (μετά από τη σχετική μείωση εμφανίζει πάλι απότομη αύξηση το 2000 σε 115%) και φυσικά τα τελευταία τρία χρόνια. Από τα τέλη του '90 μέχρι σήμερα εγκαινιάζεται και η περίοδος της «δημιουργικής λογιστικής», η οποία αποκρύπτει χρέος, αναθεωρεί το ΑΕΠ, ή καταγράφει πλασματικά στοιχεία.

Η δομική υστέρηση των δημοσίων εσόδων έναντι των δημοσίων δαπανών επιδεινώθηκε από την ύπαρξη του «πολιτικού κύκλου». Κάθε κυβέρνηση της μεταπολίτευσης ακολουθούσε περιοριστική πολιτική, τα δύο πρώτα χρόνια, και χαλάρωνε τη φορολογική πολιτική και αύξανε τις δαπάνες στα δύο επόμενα. Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι το 1987-89, το 2002-2004 και το πρόσφατο 2008-09, αλλά έστω και με ηπιότερες τάσεις το φαινόμενο είναι υπαρκτό.

Η σημερινή δημοσιονομική κρίση είναι δημιούργημα της μεταπολιτευτικής περιόδου. Η διαμόρφωση ενός συστήματος δημοσίων δαπανών που συγκλίνει σχεδόν απόλυτα με τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους, συνυπάρχει με ένα φορολογικό σύστημα που συνιστά «ελληνική ιδιαιτερότητα» και αποτελεί βασικό μηχανισμό προστασίας και ασυλίας των εισοδηματικά ανώτερων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας. Οι ρυθμίσεις αυτές προέκυψαν από τον ενισχυμένο ρόλο του δημόσιου τομέα σε μία περίοδο φιλελευθεροποίησης και διεθνοποίησης της οικονομίας. Η ενίσχυση της οικονομικής εξουσίας του πολιτικού συστήματος της χώρας απέτρεψε κάθε σκέψη περί μεταρρυθμίσεων της δημόσιας διοίκησης και των κανόνων διαχείρισης του δημόσιου τομέα. Η ενσωμάτωση στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν φαίνεται να επέδρασε στον «εξευρωπαϊσμό» της.¹¹ Όλο και περισσότερο διαφαίνεται ότι κάθε απόπειρα αλλαγών ή μεταρρυθμίσεων, έχει την αφετηρία του, όπως και στο παρελθόν, στη θεσμική συγκρότηση του κράτους και τη δημόσια διοίκηση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Κ. Βαρβαρέσος, *Έκθεση επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα: Σαββάλας, 2002.

- 2 Karageorgas D., "The distribution of tax burden by income groups in Greece", *Economic Journal*, June 1973.
- 3 Οι σκέψεις για την περίοδο 1944-1974 αναπτύσσονται λεπτομερώς σε προηγούμενα κείμενα (*Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ*, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2004 και «Η απρόσμενη οικονομική ανάπτυξη στις δεκαετίες του '50 και '60: η Αθήνα ως αναπτυξιακό υπόδειγμα» στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, Αθήνα: Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2002, σελ. 43- 65). Η βασική βιβλιογραφία για την περίοδο περιλαμβάνει κλασικές μελέτες (Halikias D.J., *Money and credit in a developing economy: the Greek case*, New York: NY University Press, 1978, Γιαννίτσης Τ., *Η ελληνική βιομηχανία*, Αθήνα: Gutenberg, 1983) και πιο πρόσφατα βιβλία (Καζάκος Π., *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*. Αθήνα: Πατάκης, 2001 και Ιορδάνογλου Χ., *Η ελληνική οικονομία στη «Μακρά Διάρκεια», 1954-2005*, Αθήνα: Πόλις, 2008).
- 4 Papazoglou C. «Is Greece's export performance really low?», *Economic Bulletin*, no. 32, Bank of Greece, May 2009.
- 5 Τα περισσότερα στοιχεία εδώ αντλούνται από τις πρόσφατε ετήσιες εκθέ-

σεις του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας.

- 6 Σωτηρόπουλος Δ., *Η κορυφή του πελατειακού κράτους*, Αθήνα: Ποταμός, 2001.
- 7 Βλ. τις εκθέσεις του OECD για την Ελλάδα.
- 8 Βλ. Matsaganis M. And M. Flevotomou, «Distributional Implications of Tax Evasion in Greece», LSE, The Hellenic Observatory, GreeSE Paper, no 31, 2010.
- 9 Η μετατόπιση από το «αναπτυξιακό κράτος» της περιόδου πριν το 1974 στο «πλουραλιστικό» της μεταπολίτευσης αναπτύσσεται στο Pagoulatos G., *Greece's New Political Economy: State, Finance and Growth from Post-war to EMU*, London and New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- 10 Πανταζίδης Σ.Ν., *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα. Από την μεταπολίτευση μέχρι την ένταξη στην ΟΝΕ (1975-2000)*, Αθήνα: Κριτική, 2002.
- 11 Βλ. Featherstone K. & Papadimitriou D., *The limits of Europeanisation: Policy and Conflict in Greece*, London:, New York, Palgrave Macmillan, 2008.

Η ΑΥΓΗ

ΠΡΩΙΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Η ΠΡΟΣΦΑΤΗ ΚΡΙΣΗ: ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

Εισαγωγή

Για την παρούσα κρίση έχουν λεχθεί και γραφεί πολλά. Από πολιτικούς, δημοσιογράφους, πανεπιστημιακούς. Αλλά και απλούς πολίτες που αιφνιδώς βρέθηκαν αντιμέτωποι με όρους όπως τα διαβόητα spreads ως μέρος της καθημερινής ειδησεογραφίας. Η λεκτική αυτή εισβολή με τις παρενέργειές της αποτελεί μάλιστα ενδιαφέρον φαινόμενο που χρήζει ξεχωριστής μελέτης.

Στο παρακάτω κείμενο, αποφεύγοντας όσο γίνεται επανάληψη χιλιοειπωμένων διαπιστώσεων, θίγω ορισμένα θέματα αναδεικνύοντας διακριτά επίπεδα ανάλυσης και πρίσματα θεώρησης. Ευελπιστώ ότι οι επισημάνσεις θα αντέξουν στον άνισο αγώνα δρόμου με την εξόχως ρευστή επικαιρότητα.

Το σκηνικό

Στη δεκαετία του 1990, η Ελλάδα εισήλθε σε τροχιά ένταξης στην υπό διαμόρφωση ΟΝΕ, στόχος τον οποίο υποστήριζε το σύνολο σχεδόν του πολιτικού κόσμου και μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης: εθεωρείτο πως θα εξασφάλιζε διεθνές κύρος και νομισματική σταθερότητα. (Το τελευταίο ήταν σημαντικό για μια χώρα που είχε επί χρόνια βιώσει τον φαύλο κύκλο υψηλού πληθωρισμού και συνεχών υποτιμήσεων.) Η «ονομαστική» σύγκλιση ήταν τότε στην ημερησία διάταξη: αποκλιμάκωση πληθωρισμού και επιτοκίων, μείωση δημοσιονομικών ελλειμμάτων, όπως επέβαλε η συνθήκη του Μάαστριχτ.

Με την εισδοχή στην ΟΝΕ, ελλείψει νομισματικής πολιτικής, περιοριστήκαμε στη δημοσιονομική. Ο προϋπολογισμός, ακόμα και στα πλαίσια του Συμφώνου Σταθερότητας (ΣΣ), που διαδέχθηκε, συνέχισε τα κριτήρια του Μάαστριχτ, παρέχει περιθώρια: «πολύ κράτος» (μεγάλες δαπάνες, υψηλή φορολογία) ή «μικρό κράτος» (χαμηλές δαπάνες, περιορισμένη φορολογία); Δαπάνες σε

εξοπλισμούς ή υγεία; Έμμεσοι ή άμεσοι φόροι;

Οι ελληνικές κυβερνήσεις επέλεξαν επί παχιών αγελάδων (2000-2008) να συνεχίσουν δύο ολέθριες πρακτικές: (Α) να προσφέρουν μια πανσπερμία από φοροασυλίες και να μην αγγίζουν τη φοροδιαφυγή, (Β) να δαπανούν και μάλιστα περισσότερο με καταναλωτικά-πελατειακά παρά με επενδυτικά κριτήρια. Στο τελευταίο συνέβαλαν τα πρωτόγνωρα χαμηλά επιτόκια δανεισμού που εξασφάλιζε το ευρώ. Με τις ισχνές, όπως και για άλλα μέλη της ΟΝΕ, το έλλειμμα ξεπέρασε το όριο του 3% που προβλέπει το Σύμφωνο Σταθερότητας: το ΑΕΠ μειώθηκε, συμπαρασύροντας τα φορολογικά έσοδα, επηρεάζοντας διττά το κλάσμα Δαπάνες-Έσοδα/ΑΕΠ. Η Ελλάδα όμως, εν αντιθέσει με άλλα μέλη της Ευρωζώνης, συνδυάζει ιδιαίτερα μεγάλο δημοσιονομικό έλλειμμα/χρέος με χαμηλή ανταγωνιστικότητα και ογκώδες εμπορικό έλλειμμα. Αυτό, μαζί με την κρίση αναξιοπιστίας που πυροδότησαν οι κραυγαλέες στατιστικές λαθροχειρίες, καθιστώντας την Ελλάδα δακτυλοδεικτούμενη, οδήγησε στην παρούσα κρίση δανεισμού. Κάτοχοι ελληνικών ομολόγων, που προ ολίγων μόλις ετών τα θεωρούσαν ασφαλή, ανησυχούν – άλλωστε αναπάντεχες εξελίξεις όπως η κατάρρευση της Lehman και η κρίση του Ντουμπάι, τους κάνουν πιο επιφυλακτικούς παρά ποτέ. Πρόσφορο έδαφος για κερδοσκοπία και σκαρφάλωμα των spreads στις παγκοσμιοποιημένες, εξόχως νευρικές και «ευαίσθητες» χρηματαγορές.

Κρίση και ΟΝΕ: ρητοί και άρρητοι κανόνες του παιχνιδιού

Απαίτηση για κατά γράμμα τήρηση των δημοσιονομικών κανόνων του ΣΣ στις παρούσες συνθήκες θα αποτελούσε εγκληματική ακαμψία των αρμόδιων. Κάτι τέτοιο δεν συνέβη. Μάλλον επέδειξαν ρεαλισμό, σχετική ευλυσία. Αλλά η αντίληψη ενός λελογισμένου, συντεταγμένου, προσωρινού «εκτροχιασμού» έχει τα όριά της: μια συμφωνία που συστηματικά καταστρατηγείται παύει να είναι πιστευτή. Η ζούγκλα είναι εις

βάρος όλων, ιδίως δε των μικρότερων. Φανταστείτε Γερμανία και Γαλλία να το «ρίχνουν έξω» δημοσιονομικά. Θα πληρώνανε όλοι το κόστος- δηλαδή υψηλότερα επιτόκια. Η θέσπιση αυστηρών κανόνων υπήρξε εξαρχής απαίτηση της Γερμανίας για να δεχθεί να εγκαταλείψει το ισχυρό εθνικό της νόμισμα, έτσι που το ευρώ να «μοιάζει» όσο γίνεται στο μάρκο. Σήμερα δε, τους επικαλείται παρά το γεγονός ότι και η ίδια, αν και σε πολύ μικρότερο βαθμό, τους έχει καταστρατηγήσει.

Η επιλεκτική εστίαση-επίκληση των δημοσιονομικών κανόνων εμπεριέχει και διάθεση «τιμωρίας-παραδειγματισμού» των κατ' εξοχήν και κατά συρροή «άτακτων-άσωτων» μελών της λέσχης (PIIGS- Portugal, Italy, Ireland, Greece, Spain). Συγχρόνως, στο εσωτερικό της Ελλάδας, ιδεολογικά-ψυχολογικά, παρατηρείται μια διάθεση «αυτομαστίγωσης» η οποία συνυπάρχει αντιστικτικά με μια ενδιαφέρουσα, εθνικιστικών αποχρώσεων, τάση στρουθοκαμηλισμού του είδους: «εμείς δεν φταίμε σε τίποτα», μας χρωστάνε οι ξένοι τραπεζίτες-κερδοσκόποι ή οι Γερμανοί κατακτητές.

Αλλά η οικονομική παρτίδα ονόματι ΟΝΕ παίζεται και στις εμπορικές συναλλαγές. Εκεί παρατηρείται, την τελευταία δεκαετία, διόγκωση των γερμανικών εξαγωγών και πλεονασμάτων ενώ, παράλληλα, αυξάνονται τα ελλείμματα των νότιων εταίρων της Ευρωζώνης λόγω απώλειας ανταγωνιστικότητας. Αυτή ακριβώς η ανισορροπία, συνέχεια της προ-ευρώ τοιαύτης, που οδηγούσε συχνά σε ανατίμηση του μάρκου και υποτίμηση των «άλλων», ανησυχεί χώρες όπως η Γαλλία. Τέτοια θέματα δεν αναφέρονται στο ΣΣ, αλλά αποτελούν προφανώς ζητήματα προς επίλυση για χάρη της βιωσιμότητας του κοινού νομίσματος. Ελλείψει του εργαλείου της ανατίμησης-υποτίμησης, απαιτείται είτε αύξηση της γερμανικής εσωτερικής ζήτησης, δηλαδή τόνωση των καθηλωμένων γερμανικών μισθών-εισοδημάτων, είτε συμπίεση της κατανάλωσης των ελλειμματικών χωρών. Εν ολίγοις, παράλληλα με το δημοσιονομικό, τίθεται και το ζήτημα εμπορικών ισορροπιών-αντα-

Ο Βασίλης Πεςμαζόγλου διδάσκει ελληνική και ευρωπαϊκή πολιτική στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

γωνιστικότητας. Πρόκειται για δύο συνδεδεμένα αλλά διακριτά επίπεδα θέασης της τρέχουσας κρίσης: η έμφαση στο ένα ή στο άλλο συνεπάγεται αποκλίνουσες προτάσεις αναμόρφωσης της ΟΝΕ.

Τα όρια της αλληλεγγύης

Η Ευρωζώνη αποτελεί ατελή οικονομική-πολιτική ενοποίηση. Μια ολοκληρωμένη μακροοικονομική ενοποίηση θα όφειλε, θεωρητικά, να συνοδεύεται από βαρύνοντα κεντρικό προϋπολογισμό - όπως στις ΗΠΑ: θα οδηγούσε στη μεταβίβαση πόρων από τις πλουσιότερες στις ασθενέστερες περιοχές. Τέτοια ομοσπονδποίηση συνεπάγεται εκχώρηση κυριαρχικών δικαιωμάτων, δύσπεπτη για τα εθνικιστικά ανταντακλαστικά-δεξιά και αριστερά. Εμπεριέχει πολιτική βούληση, προϋποθέτει αποδοχή: δεν είναι καθόλου αυτονόητο για τον Γερμανό φορολογούμενο να ενισχύει τον Έλληνα πολίτη. (Πολιτική συνοχής ήδη υφίσταται με τον υπάρχοντα προϋπολογισμό της ΕΕ που, όντας μικρός, απέχει πολύ από το να ασκεί δημοσιονομική πολιτική). Επιπρόσθετα, τέτοια αναδιανομή θα σήμαινε εύνοια για τους «εντός ΟΝΕ» χρόνια ασθενείς (Ελλάδα) και ψίκουλα για τους πολύ φτωχότερους «εκτός ΟΝΕ» εταίρους (Βουλγαρία, Ρουμανία κ.α.). Το πολύ οι τελευταίοι να έμπαιναν στην Ευρωζώνη. Αλλά σε συνθήκες κρίσης και αβεβαιότητας, τέτοια διεύρυνση δύσκολα γίνεται αποδεκτή, ιδίως από πλούσια κράτη μέλη. Όταν μιλάμε για αλληλεγγύη, ας μην ξεχνάμε λοιπόν τις ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ φτωχές χώρες -εντός και εκτός ΕΕ. Διότι στις τελευταίες, δηλαδή τον ξεχασμένο Τρίτο Κόσμο, θερίζει η απόλυτη ανέχεια ενώ συγχρόνως η διεθνής βοήθεια έχει περιοριστεί. Τίθεται άρα το ζήτημα της συνολικής αρχιτεκτονικής της αλληλεγγύης. Η ενδο-ΟΝΕ αλληλοβοήθεια στηρίζεται βέβαια στο πολιτικό στοιχείο της ενδοκοινοτικής στήριξης ενός μέλους της ίδιας οικογένειας, αν μη τι άλλο ιδιοτελώς, προς αποφυγήν αλυσιδωτών αντιδράσεων (ντόμινο). Αλλά, ιδωμένες σφαιρικά, ενδεχόμενες μεταβιβάσεις υπέρ σχετικά αδυνάμων ενέχουν τάση όχι τόσο εξισωτισμού, όσο ανισότητας.

Διακρατική ή υπερεθνική προσέγγιση; ΟΝΕ και ΔΝΤ

Ιστορικά, τέτοιες κρίσεις οδηγούν συχνά σε εντάσεις-συγκρούσεις και λειτουργούν σαν καταλύτες αλλαγών, θετικών ή αρνητικών. Η ΟΝΕ καλείται στην πράξη όχι μόνο να αμβλύνει την αυστη-

ρότητα του ΣΣ, αλλά και να τροποποιήσει τη ρητή δέσμευση της μη διάσωσης κρατών μελών (no bail out). Με το αρχικό νεφελώδες και θνησιγενές «σχέδιο» Σαρκοζί-Μέρκελ (όπου απεδείχθη άνθρωπος ο θησαυρός), αίφνης αναβίωσε πρόσκαιρα ο γαλλογερμανικός άξονας: εμπεριείχε μια γενναία δόση διακρατικής συνεννόησης, με παράκαμψη των Ευρωπαϊκών θεσμών-διαδικασιών και περίεργες διασυνδέσεις του είδους αγορά φρεγατών. Το τελικά συμφωνηθέν σχέδιο, προϊόν γαλλογερμανικού συμβιβασμού, αποτελεί κράμα τριών στοιχείων: 1. Το διεθνές-παγκόσμιο, με την εμπλοκή των πόρων και της τεχνολογίας του ΔΝΤ. 2. Το διασπόμενα υπερεθνικό Ευρωπαϊκό, με την ΟΝΕ-ΕΚΤ και την Ε.Ε.- Ευρωπαϊκή Επιτροπή να παίζουν συντονιστικούς κυρίως ρόλους. 3. Το διακρατικό Ευρωπαϊκό, με την επιστράτευση των «πρόθυμων» εθνικών κρατών που έχουν διάθεση να συμβάλλουν στη δανειοδότηση του «αδύναμου κρίκου». Καθώς γράφονται αυτά, ο παρατεταμένος τοκετός συνεχίζεται, καθώς αποσαφηνίζονται οι σχετικοί ρόλοι και συσχετισμοί των παραπάνω πόλων. Υπό ποιες ακριβώς προϋποθέσεις το Ελληνικό κράτος δικαιούται να προσφύγει σε αυτήν τη βοήθεια; Όταν αδυνατεί να δανειστεί ή όταν τα επιτόκια (τα διαβόητα spreads) υπερβαίνουν ένα όριο; Και ποιο είναι αυτό; Και ποια η κατανομή αρμοδιοτήτων-και εξουσιών;

Επιπλέον, κατά πόσον το σχέδιο μπορεί εν ανάγκη να γενικευθεί και σε άλλα προβληματικά «νόντια» μέλη της Ευρωζώνης; Ή μήπως είναι εφικτό χάρη στο περιορισμένο μέγεθος της Ελληνικής οικονομίας;

Προσφυγή της Ελλάδας στο ΔΝΤ ερήμην των εταίρων της θα αποτελούσε σκιοινοβασία ως προς την παραμονή μας στην ΟΝΕ και πλήγμα στην αξιοπιστία της Ευρωζώνης, παραδοχή πως δεν μπορεί να διαχειριστεί τα του οίκου της. Αυτό απεφεύχθη στη διάσκεψη της 25-3. Εάν, όπως φαίνεται, τελικά ενεργοποιηθεί ο μηχανισμός, εξασφαλίζεται από το ΔΝΤ δάνειο με επιτόκιο δραστικά χαμηλότερο από της αγοράς. Ωστόσο το κόστος γι αυτό είναι πιο επώδυνο μέτρα και απώλεια κυριαρχίας. Συνάμα, μετατοπίζεται ή πάντως διαχέεται το εν Ελλάδι πολιτικό κόστος: έχοντας ταξιδέψει στην Ευρώπη καταλήγει στη στοχοποίηση μιας άτεγκτης απρόσωπης τεχνοκρατίας. Κατά πόσον κάτι τέτοιο είναι κατ' ανάγκην αρνητικό; Και μάλιστα τη στιγμή που το ΔΝΤ προσπαθεί να

μάθει από λάθη του παρελθόντος, να αλλάξει εικόνα, με τον Γάλλο πρόεδρό του να μην κρύβει τις πολιτικές φιλοδοξίες του;

Σημειωτέον ότι, εν αντιθέσει με τη σχέση GATT-ΠΟΕ και ΕΟΚ ως προς τα θέματα εμπορίου, όπου η ΕΟΚ/ΕΚ/ΕΕ εκπροσωπείται εδώ και χρόνια με ενιαία φωνή, κάτι τέτοιο δεν ισχύει με την ΟΝΕ και το ΔΝΤ. Στο μηχανισμό λήψης αποφάσεων του ΔΝΤ τόσο οι ΗΠΑ όσο και αθροιστικά οι εταίροι μας στην ΟΝΕ διαθέτουν ικανό αριθμό «ψηφών» για να μπλοκάρουν οιαδήποτε ενέργεια. Άρα, αυτομάτως, η ενεργοποίηση του μηχανισμού στήριξης της Ελλάδας (ή άλλης χώρας σε ανάλογη δυσκολία) εμπλέκει αυτομάτως, πέραν του Eurogroup και τις ΗΠΑ. Ωστόσο, η παρεμβατικότητα του ΔΝΤ αναγκαστικά θα εξαντληθεί σε θέματα δημοσιονομικής διαχείρισης και διαρθρωτικών αλλαγών μια και δεν μπορεί να έχει λέγειν στα νομισματικά (επιτόκιο, ισοτιμία) που δικαιωματικά ανήκουν στην ΟΝΕ.

Και η οικονομική θεωρία;

Ο ακαδημαϊκός χώρος υποδέχθηκε το εγχείρημα ΟΝΕ με αμφιθυμία. Η συζήτηση περιστράφηκε κυρίως σε θέματα όπως: Α. Κατά πόσον πρόκειται για «άριστη νομισματική ένωση» με μέλη παρεμφερείς οικονομίες -κάτι που εμφανώς δεν ίσχυε. Β. Υπάρχει άραγε κίνδυνος αποσταθεροποίησης λόγω «ασυμμετρικών διαταραχών». Οι δυσοίωνες προβλέψεις εν μέρει δικαιώνονται: σε συνθήκες ανάπτυξης, οι τριγμοί περιορίζονται, ενώ στην ύφεση αυξάνουν. Αλλά η συγκεκριμένη μορφή που προσλαμβάνει η κρίση, εν έτει 2008-2010, με κατακλείδα-θρυαλλίδα τα ελληνικά δημοσιονομικά, δεν ήταν κάτι που είχε προβλεφθεί. Η ιστορία γεννά πρωτόγνωρες καταστάσεις, καταλαμβάνοντας εξ απήνης τόσο τη θεωρία, όσο και τις διακρατικές συμφωνίες.

Και η δημοκρατία;

Οι αγορές δανείζουν ακριβά, οίκοι αξιολόγησης βαθμολογούν αυστηρά, εταίροι και διεθνείς οργανισμοί θέτουν όρους. Όλα αυτά κατατείνουν σε ένα είδος επιτήρησης -στα όρια της κηδεμονίας. Όσο στενεύουν τα περιθώρια, διότι οι δαπάνες οριοθετούνται ασφυκτικά και απαιτούνται φόροι, μειώνεται η εθνική κυριαρχία της εκλεγμένης κυβέρνησης. Ο εξωτερικός παράγων παρεμβαίνει όχι μόνο στον καθορισμό των στόχων, αλλά καταλήγει να υπαγορεύει μέχρι και τα

μέσα επίτευξής τους. Ο περιορισμός αυτός απορρέει από δύο διακριτές παραμέτρους: 1. Τη συνειδητή και προβλέψιμη εκχώρηση κυριαρχίας σε υπερεθνικές οντότητες όπως η ΕΕ-ΟΝΕ (με σημαντικά οφέλη ως αντιστάθμισμα). 2. Τις απαιτήσεις των αγορών, η ασφυκτικότητα των οποίων είναι συνάρτηση του βαθμού κακοδιαχείρισης στο παρελθόν. Αυτή η δεύτερη συνιστώσα, σε συνδυασμό με την πολιτική αβουλία και μια ξεχαρβαλωμένη δημόσια διοίκηση, είναι

που εξωθεί στον εξωτερικό καθορισμό ακόμα και των μέσων. Σε συνθήκες παραίτησης-παραλυσίας, οι ξένοι εμπειρογνώμονες προσφέρουν, πέραν της τεχνογνωσίας, και άλλοθι.

Πέραν όμως της εθνικής κυριαρχίας, τίθεται, εσωτερικά πλέον, το ζήτημα της κατανομής των βαρών ανάμεσα σε κοινωνικές αλλά και ηλικιακές ομάδες. Μέλλουσες γενεές, που δεν συμμετείχαν στην πολιτική διαδικασία, θα κληθούν να πληρώσουν το λογαριασμό για ανεύθυ-

νες επιλογές του παρελθόντος. (Κάτι ιδιαίτερα αισθητό και στον περιβαλλοντικό τομέα). Εν ολίγοις η δημοκρατία του παρελθόντος εμπέδωσε συμπεριφορές και πρακτικές που, μέσω του διαύλου της κρίσης και της κηδεμόνευσης, καθιστούν τη δημοκρατία του μέλλοντος περιορισμένη, ακρωτηριασμένη. Οικονομικός, πολιτικός και βιολογικός χρόνος συναντώνται σε συνθήκες βραχυκυκλώματος.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΤΑΞΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

ΤΑΣΟΣ ΚΥΠΡΙΑΝΙΔΗΣ ΚΑΙ ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΛΙΟΣ

1. Οι μετεξελίξεις της κρίσης

Η κρίση που εκδηλώθηκε ως υπερσυσσώρευση κεφαλαίου, με τη «φούσκα» των υπερτιμημένων στεγαστικών δανείων (subprimes), έχει ακολουθήσει την πορεία που προδιαγράφουν οι κρατούντες κοινωνικοί συσχετισμοί.

Μετεξελίχθηκε σε κρίση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, το οποίο έχει την ιδιομορφία να διαπερνά στον πυρήνα της διαδικασίας αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου: η υπερσυγκυριακά κοινωνική λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος που γεφυρώνει την απόσταση ανάμεσα στην κοινωνική αποταμίευση και την κοινωνική επένδυση, διαμεσολαβεί τη λειτουργία αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου άρα κοινωνικοποιεί άμεσα την κρίση.¹

Και εδώ παρεμβαίνει αποφασιστικά ο συνολικός κεφαλαιοκράτης, το κράτος, για να καθοδηγήσει την εκκαθαριστική λειτουργία της κρίσης: κοινωνικοποίηση των ζημιών και της κρίσης με την ενίσχυση των τραπεζών για να «σωθεί η πραγματική

οικονομία» (λες και υπάρχει τίποτε «πραγματικότερο» από την οικονομία του χρήματος!), ρυθμιστική παρέμβαση στη διαδικασία μαζικής ανεργίας και απαξίωσης της εργασίας (κάθε υπουργός «Εργασίας» που σέβεται τον εαυτό του κάνει τώρα προβλέψεις για τον διπλασιασμό των ποσοστών ανεργίας!), μεταφορά της κρίσης στα δημόσια οικονομικά όπου η δικαιοδοσία των κρατικών διαχειριστών είναι απόλυτη. Τα αυξημένα ελλείμματα και η διόγκωση του χρέους επιβάλλουν την «άμεση δράση»!

Και έτσι απλά και ευθύγραμμα η κρίση του κεφαλαίου μετατρέπεται είτε άμεσα με την ανεργία σε κρίση της εργασίας, είτε διαμεσολαβημένα μέσω της κρίσης των οικονομικών του κράτους, και πάλι σε κρίση της εργασίας.

Εδώ βρισκόμαστε αυτή τη στιγμή. Οι άνεργοι δεν μπορούν να περιμένουν την κοινωνική στήριξη από ένα κράτος που «πάσχει» στα δημόσια οικονομικά, και το κράτος οφείλει να «ισοσκελίσει» τους λογαριασμούς του, με περικοπή δαπανών και αύξηση εσόδων από εκεί όπου οι συσχετισμοί το επιτρέπουν. Περικοπές μισθών, συντάξεων, κοινωνικών παροχών, επιδομάτων ανεργίας. Αύξηση των έμμεσων φόρων, αλλά και κίνητρα στο κεφάλαιο να ισοσκελίσει τις απώλειες από ενδεχόμενη αύξηση της φορολογίας απο-

μυζώντας ακόμη περισσότερο την ίδια την εργασία.

Η εξίσωση εξόδου από τη δημοσιονομική κρίση είναι στην πραγματικότητα μια άσκηση κραυγαλέας ανισότητας που ενισχύει το κεφάλαιο αποψιλώνοντας την εργασία.

2. Η ελληνική δημοσιονομική κρίση

Αν και σε πρώτη ανάγνωση δεν διαπιστώνουμε κάτι ριζικά διαφορετικό στην Ελλάδα, εντούτοις από παντού στιγματίζεται η ελληνική ιδιομορφία: «Καλπάζουσα» δημοσιονομική ανισορροπία με διόγκωση του ελλείμματος στο 12,7% (ή και περισσότερο;) και χρέος που αγγίζει το 120% με προοπτικές περαιτέρω διόγκωσης, «αδυναμία» δανεισμού σε λογικό κόστος από τις αγορές που εμμέσως δυσπιστούν για τη δυνατότητα της χώρας να χειριστεί τις ανισορροπίες, ενίσχυση μιας πτωχευτικής φιλολογίας που ολοένα εξαπλώνεται και ανανεώνει τον φαύλο κύκλο προς μια σπειροειδή καθοδική απαξιωτική περιδίνηση.

Πόσο διαφορετική είναι άραγε η «ελληνική περίπτωση»;

Θα εκπλαγεί λοιπόν ο καταναλωτής του τριτοκοσμικού καλειδοσκοπίου που διακινούν καθημερινά οι διαχειριστές της κοινοτοπίας αν δει κάποια απλά και μη αμφισβητήσιμα δεδομένα.

Ο Τάσος Κυπριανίδης είναι μέλος της Συντακτικής Επιτροπής της τριμηνιαίας επιθεώρησης Θέσεις.

Ο Γιάννης Μηλιός διδάσκει πολιτική οικονομία στο ΕΜΠ.

Η Ελλάδα κατατάσσεται από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο στις 33 πιο «προηγμένες οικονομίες» (advanced economies) του κόσμου, υπερέχοντας κατά το κατά κεφαλήν ΑΕΠ αρκετών άλλων χωρών που ανήκουν επίσης στην κατηγορία αυτή (Σλοβενία, Τσεχία, Σλοβακία, Κορέα, Ταϊβάν, Μάλτα, Πορτογαλία, Ισραήλ, Νέα Ζηλανδία κ.ά.)² Μέχρι το τρίτο τετράμηνο του 2009, η παγκόσμια οικονομική κρίση είχε πλήξει την ελληνική οικονομία σε μικρότερο βαθμό συγκριτικά με τις περισσότερες από τις άλλες χώρες της κατηγορίας της: Το ελληνικό ΑΕΠ μειώθηκε κατά λιγότερο από 2% το 2009, έναντι μείωσης 4,1% του ΑΕΠ της Ευρωζώνης συνολικά και 5% της Γερμανίας.

Οι δημόσιες δαπάνες βρίσκονται με 48% του ΑΕΠ, κάτω από τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο που είναι ελαφρά υψηλότερος, ενώ σε ορισμένες χώρες είναι σημαντικά υψηλότερες. Το δημόσιο χρέος είναι πάνω από 100% από τα τέλη της δεκαετίας του '80 χωρίς να προκαλεί πτωχευτική υστερία. Η εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους (τόκοι) ανέρχεται τα τελευταία χρόνια σε ποσοστό της τάξης του 5% του ΑΕΠ ετησίως με μέσο επιτόκιο κάτω από 5%, μέγεθος που φυσικά δεν οδηγεί σε πτώχευση, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του '90 είχε φθάσει στο 13% του ΑΕΠ με επιτόκια που ανέρχονταν σε ιλιγγιώδη ύψη πάνω από 15%.

Αλλά και συγκριτικά, το «δυσθεώρητο» ύψος του δημόσιου χρέους της Ελλάδας δεν αποτελεί ιδιομορφία στο πάνθεον των χρεών άλλων χωρών. Μπορεί η Γερμανία και η Γαλλία να είχαν προ της κρίσης δημόσιο χρέος κάτω από το όριο του Συμφώνου Σταθερότητας του 60%, αλλά αυτό μάλλον αποτελεί σήμερα παρελθόν. Συγκρίσιμο μέγεθος χρέους με την Ελλάδα έχουν μια σειρά χώρες της Ευρωζώνης όπως Ιταλία και Πορτογαλία, ενώ η Ιαπωνία έχει αντίστοιχο μέγεθος της τάξης του 200% του ΑΕΠ. Επίσης, μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση που προκύπτει από τα στοιχεία συγκριτικής παράθεσης δημόσιου και ιδιωτικού χρέους είναι η σχέση αντίστροφης αναλογίας που τα διακρίνει: όπου το δημόσιο χρέος είναι χαμηλό εκτινάσσεται σε ύψη το ιδιωτικό, με κορυφαίο παράδειγμα το νεοφιλελεύθερο υπόδειγμα Ιρλανδία όπου το δημόσιο χρέος ~25% «αντισταθμίζεται» από 7πλάσιο ιδιωτικό ~175% του ΑΕΠ.

Αλλά και αναφορικά με τη δυναμική του χρέους, δηλαδή τα πρωτογενή

ελλείμματα, η Ελλάδα δεν είναι μόνη (αν θεωρηθεί βεβαίως το 12,7% της απογραφής «ειλικρινές», και όχι πάλι κάποιο μαγείρεμα των φωστήρων που μας κυβερνάνε!). Οι ΗΠΑ είχαν έλλειμμα 12,5% του ΑΕΠ το 2009 που ελπίζουν να το κατεβάσουν στο 10% το 2010, η Μ. Βρετανία είχε πάνω από 10% το 2009 και υπολογίζει σε 12% το 2010, η Ιαπωνία έχει σταθερά πάνω από 10% όλα τα χρόνια, κλπ.

Αν όλα λοιπόν τα παραπάνω ευσταθούν και η Ελλάδα κολυμπάει μέσα στο απόλυτο συνεχές των δημόσιων και ιδιωτικών χρεών στην κρίση, τότε εύλογα προκύπτει το ερώτημα σε τι οφείλεται η ελληνική ιδιαιτερότητα; Μήπως υπάρχει κάποια διεθνής κερδοσκοπική συνωμοσία που έχει βάλει την Ελλάδα στο στόχαστρο; Και αν ναι ποια είναι τα βαθύτερα αίτια που αναδεικνύουν την Ελλάδα ως προνομιακό στόχο;

3. Νεοφιλελεύθερες πολιτικές και η πρωτοκαθεδρία των χρηματαγορών

Αν όμως η ελληνική ιδιαιτερότητα ούτε στα βασικά δημοσιονομικά μεγέθη των δαπανών εντοπίζεται (οι εταίροι μάλιστα προτρέπουν τη χώρα να ενισχύσει περαιτέρω τις αμυντικές δαπάνες με παραγγελίες φρεγατών, πολεμικών αεροσκαφών και αρμάτων μάχης που ανέρχονται σε 4-5% του ΑΕΠ ετησίως), ούτε σε κάποια εθνική ιδιομορφία που πρέπει να τιμωρηθεί εξευτελιζόμενη, τότε σε τι οφείλεται η σημερινή ανισορροπία και οι ζοφερές συνέπειές της;

Η λύση του αινίγματος είναι απλή και εμφανής. Τα δημόσια έσοδα αντιμετωπίζονται ως αναγκαίο κακό και η συρρίκνωση της φορολογικής βάσης αποτελεί υπερσυγκυριακό φαινόμενο στο πλαίσιο των νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Η απελθούσα κυβέρνηση της ΝΔ, για παράδειγμα, περιόρισε τα δημόσια έσοδα από το 41% στο 34% του ΑΕΠ, ενώ διατήρησε και αύξησε το σκέλος των δαπανών σε ποσοστό άνω του 46%.

Και δεν πρόκειται για τυχαίο γεγονός: μεγάλες κοινωνικές κατηγορίες όπως επαγγελματίες, μικρές επιχειρήσεις, αυτοαπασχολούμενοι, απολαμβάνουν φοροασυλίας επαγγελματικά (χαμηλοί συντελεστές φορολόγησης κεφαλαίου, νόμιμα «παράθυρα» φοροαπαλλαγών) και ατομικά (επίσημη ανοχή σε εμφανώς ψευδείς δηλώσεις εισοδήματος, μη ενεργοποίηση διασταυρώσεων δαπανών και εσόδων) που τελικά συνιστά κοινωνικό συμβόλαιο υπαγωγής τους στη συμμαχία του κεφαλαίου.

Έτσι σήμερα οι έμμεσοι φόροι συνεισφέρουν κατά 66% στα φορολογικά έσοδα, οι μισθωτοί κατά 12% και οι μεγάλες επιχειρήσεις (το «μεγάλο κεφάλαιο») κατά 10%, ενώ οι μικρές επιχειρήσεις κατά 4% και οι επαγγελματίες κατά 3%. Συνεπώς, η δημοσιονομική ανισορροπία και η κρίση των δημόσιων οικονομικών είναι επιλογή των διαχειριστών και όχι «θεομηνία». Και δεν είναι ιστορικά πρωτότυπο αυτό το διπλό κέρδος: Οι «έχοντες» αφενός αυξάνουν πρωτογενώς τα κέρδη τους με τη μη καταβολή φόρων, αφετέρου δανείζουν αυτό το κέρδος (το διαφυγόν έσοδο του κράτους) στο κράτος με επαχθείς όρους για το τελευταίο επειδή η ανισορροπία των δημόσιων οικονομικών το κάνει ευάλωτο. Εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στην κρίση των σιδηροδρόμων στις ΗΠΑ τον 19ο αιώνα (το αναλύει χαρακτηριστικά ο Μαρξ) για να κάνει σχολή στη συνέχεια σε σειρά περιπτώσεων. Τουλάχιστον στην αρχαία Ρώμη με τα ιδιωτικοποιημένα δημόσια οικονομικά οι χρηματοπιστωτικές δοσοληψίες γίνονταν μεταξύ ιδιωτικών φορέων, ενώ στη σύγχρονη «κοινωνική οικονομία της αγοράς» το δημόσιο βρίσκεται πάντοτε στην αδύνατη πλευρά του μοχλού.

Αυτή η πολιτική έχει τα όριά της. Φαίνεται πως αυτή η κοινωνική συμμαχία του κεφαλαίου («μεγάλου» και «μικρού») που επιτρέπει τη συνεχή για 25 και πλέον έτη μετακύληση των δημοσιονομικών βαρών στις πλάτες όλων όσοι στερούνται της κάλυψής της, και βρίσκεται στον πυρήνα της σημερινής «ελληνικής κρίσης», δεν είναι βιώσιμη μέσα στην Ευρωζώνη. Καίτοι το ψηλό ελληνικό δημόσιο χρέος και δημοσιονομικό έλλειμμα βρίσκονται σε συγκρίσιμα ή και κατώτερα επίπεδα με εκείνα αρκετών άλλων «προηγμένων οικονομιών» (καθώς η παγκόσμια οικονομική κρίση πλήττει τα δημόσια οικονομικά των περισσότερων χωρών), οι διεθνείς δανειστές της ελληνικής κυβέρνησης εμφανίζονται όλο και περισσότερο απρόθυμοι να συνεχίζουν να τη δανείζουν χωρίς αλλαγή κάποιων όρων του παιχνιδιού. Τουλάχιστον όταν ουσιαστικά απουσιάζει ένας σαφής μηχανισμός δανεισμού τελευταίας καταφυγής για τις χώρες-μέλη της Ευρωζώνης.

Με άλλη διατύπωση, βάση των ανισορροπιών είναι κατά βάση η ακραία νεοφιλελεύθερη αρχιτεκτονική της Ευρωζώνης, που αναγορεύει τις χρηματοπιστωτικές αγορές σε απόλυτο κριτή και μοναδικό μηχανισμό επιτήρησης-

πειθάρχησης των οικονομικών επιδόσεων κάθε χώρας. Ο μηχανισμός που συνομολογήθηκε κατά την τελευταία Σύνοδο Κορυφής παραμένει συγκεχυμένος ως προς τις δράσεις του, ενώ ταυτόχρονα συνεχίζει να εξαρτάται από τις αποφάσεις των αγορών. Ενώ το ΔΝΤ προσφέρει δανειακή στήριξη με επιτόκια γύρω στο 2,5%, οι Ευρωπαίοι μιλάνε για στήριξη (με τη συμμετοχή μάλιστα του ΔΝΤ) με επιτόκια ανάλογα με εκείνα των αγορών. Επιπλέον, επιμένουν ότι ο μηχανισμός «δεν χρειάζεται να ενεργοποιηθεί», δηλαδή οι «αγορές» μπορούν να συνεχίσουν με τις «συνήθειες μπίζνες». Μέσω της Ελλάδας οι αγορές τεστάρουν την αντοχή του Ευρώ.

Επικουρικά όμως, η «ελληνική διαφορά» προκύπτει από την παροιμιώδη ανικανότητα της ελληνικής κυβέρνησης, που έχει «εμπιστοσύνη στις αγορές» (δηλώνει ότι δεν χρειάζεται ευρωπαϊκή στήριξη), ενώ ταυτόχρονα διαρρέει ότι διαπραγματεύεται τη στήριξη (και την ενδεχόμενη αναθεώρηση του συμφωνηθέντος «μηχανισμού»), τον «δανεισμό από την Κίνα», το ότι «τα χειρότερα πέρασαν» και άλλα φαιδρά. Όταν θα συρθεί στην ενεργοποίηση του μηχανισμού, θα υπάρξει θεσμική και πέρα από πολιτικάντικους δισταγμούς συστηματική καθοδήγηση στη μεγαλύτερη έως σήμερα απόπειρα αναδιανομής εισοδήματος με τη μείωση των μισθών και των συντάξεων, αλλά και με διασφάλιση του διατηρήσιμου των αλλαγών μέσα από την αποψίλωση των εργασιακών δικαιωμάτων.

5. Επιστροφή της πολιτικής!

Και ενώ όλα δείχνουν να κινούνται στον μονόδρομο των αγορών και στις νεοφιλελεύθερες επιταγές της Κοινοτικής και Ελληνικής Νομενκλατούρας, εμφανίστηκε μια «παραφωνία» από εκεί που κανείς δεν το περίμενε. Μαζί με την ηθελημένης ασάφειας Κοινοτική Δήλωση «Στήριξης» της τελευταίας Συνόδου Κορυφής, προέκυψε και η απόφαση της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας ότι θα συνεχίσει να δέχεται τα ομόλογα των ελληνικών τραπεζών έως το τέλος του 2011,

αμβλύνοντας κατ' αυτό τον τρόπο κάπως τα προβλήματα των ελληνικών τραπεζών αλλά και της κυβέρνησης. Μια απόφαση που φαίνεται να «παρακάμπτει» ως έναν βαθμό τη δικτατορία των οίκων αξιολόγησης και των αγορών.

Η απόφαση αυτή συνιστά σημαντική τομή στη συνέχεια του νεοφιλελεύθερου οικοδομήματος. Γιατί στην πρωτοκαθεδρία των αγορών που «αξιολογούν» επιχειρήσεις και κράτη αδιακρίτως, αντιπαραβάλλει μια «πολιτική απόφαση»³ έμμεσης στήριξης οικονομικών αν χρειαστεί. Και μάλιστα, αυτή η απόφαση έρχεται από τους αρχιτέκτονες του βασικού νεοφιλελεύθερου δόγματος της Ε.Ε. ότι η ανταγωνιστικότητα στην κρίση «κερδίζεται» με μια μακρά περίοδο ενορχηστρωμένης ύφεσης και αναδιανομής του εισοδήματος υπέρ του κεφαλαίου για να ενισχυθεί η ανταγωνιστικότητα της οικονομίας.

Κατανοεί λοιπόν ότι οι κοινωνικές αντιφάσεις δεν λύνονται με την «καθαρή» λειτουργία των μηχανισμών της αγοράς, αλλά απαιτείται έστω και επικουρικά η παρέμβαση της πολιτικής. Και αν το μπλοκ εξουσίας διατυπώνει αυτή τη θέση για να χειριστεί τις αντιφάσεις στο εσωτερικό του αλλά και τη χωρίς όριο συμπίεση της εργασίας, το συμπέρασμα που προκύπτει για όσους επιχειρούν να μιλήσουν εξ ονόματος των κυρίαρχων τάξεων, της εργασίας, είναι εκκωφαντικό.

Πρωταρχικότητα της πολιτικής!

Γιατί συχνά η σχεδόν παγιωμένη αδύνατη θέση της εργασίας στον κοινωνικό συσχετισμό δύναμης μετά τη δεκαετία του '60, έχει υποτάξει εν μέρει τις δυνάμεις που επιχειρούν να συλλάβουν τη δυναμική των κοινωνικών αντιφάσεων στη λογική των κυρίαρχων οικονομικών μηχανισμών: πώς θα παρέμβει κανείς στις χρηματαγορές, πώς πρέπει να ρυθμιστεί το χρηματοπιστωτικό σύστημα για να μην ξανασυμβεί η κρίση, πόσο ανεξέλεγκτο θα είναι το κεφάλαιο στις περιπλανήσεις στις παγκόσμιες αγορές, κλπ. Ερωτήματα όχι χωρίς αξία αλλά που έπονται μιας βασικής πολιτικής επιλογής, της πρωταρχικότητας της πολιτικής.

Πολιτική με την έννοια της κοινωνικής ταξικής αναφοράς και όχι απλώς κάποιου γενικού και αόριστου «δημόσιου συμφέροντος» που καταλήγει στην «προστασία» των κρατικών μηχανισμών και τη «μονιμότητα» ως υποκατάστατο του δικαιώματος στην ασφαλή, δημιουργική εργασία.

Πολιτική που αναδεικνύει την απάτη με την «εθνική υπόθεση» της αποφυγής της χρεοκοπίας, όταν ήδη από σήμερα η διαχείριση που εφαρμόζεται από την «εθνικά ευαίσθητη» κυβέρνηση αποβλέπει στην προστασία των μελλοντικών εισοδημάτων των πιστωτών (βασικό καθήκον συνδίκου πτωχευτικής διαδικασίας), ασκώντας μια πολιτική απολύτως συμβατή με όσα την «εξαναγκάζουν» να κάνει, μετατρέποντας δηλαδή την κρίση του κεφαλαίου σε κρίση της εργασίας.

Πολιτική που αναδεικνύει τη λειτουργία του Σύμφωνου Σταθερότητας ως βασικού ενορχηστρωτή της επίθεσης του κεφαλαίου κατά της εργασίας, που συμπυκνώνει υπερσυγκυριακά τη χρήση των υφεσιακών πολιτικών ως μέσου και εργαλείου πειθάρχησης και συμπίεσης της εργασίας.

Πολιτική με σαφή αντικαπιταλιστικό προσανατολισμό που αναδεικνύει την πάλη για τη βελτίωση των συσχετισμών, την προώθηση μεταρρυθμίσεων ως πρώτο βήμα σε μια συνεχή πορεία προς την αταξική κοινωνία.

Πολιτική που επιβάλλει τις ανθρώπινες ανάγκες πάνω από τα κέρδη, με όπλο την κοινωνική αλληλεγγύη και τον κοινωνικό έλεγχο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Σ. Λαπατσιώρας & Γ. Μηλιός, «Χρηματοπιστωτική κρίση και 'οικονομική ρύθμιση'», Θέσεις τχ. 103, Απρ.-Ιούν. 2008, σσ. 17-58, τχ. 104, Ιουλ.-Σεπτ. 2008, σσ. 15-46.
- 2 IMF [2009], *World Economic Outlook Database*.
- 3 Ε. Τσακαλώτος, «Ο Τρισέ, ο Γκράμι και η φιλελεύθερη οικονομία», Αυγή, 7/4/2010.

ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΚΑΙ ΜΑΘΗΣΙΑΚΕΣ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ

Γ. ΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ ΚΑΙ Ε. ΜΟΤΣΙΟΥ

Ι. Μαθησιακές δυσκολίες και σχολική αποτυχία

Ο όρος «μαθησιακές δυσκολίες/διαταραχές» (ΜΔ) καλύπτει ένα ευρύ και ανομοιογενές φάσμα δυσκολιών συνδεδεμένων με τις διαδικασίες της μάθησης και αναπόφευκτα συνδέεται με τη σχολική αποτυχία. Η περιγραφή και η ταξινόμηση των ΜΔ, καθώς και οι διαφορές τους από άλλες διαταραχές συνιστούν ξεχωριστό αντικείμενο μελέτης, αφού τα κριτήρια και οι μέθοδοι που κατά καιρούς χρησιμοποιήθηκαν δεν μπορούν να θέσουν σαφή όρια για ένα εντελώς ξεχωριστό είδος προβλημάτων που θα είναι απολύτως διαχωρισμένα από άλλα είδη διαταραχών.¹ Για ορισμένους μελετητές τα όρια είναι ανάμεσα στο παθολογικό (π.χ. νοητική υστέρηση/ αυτισμός, σοβαρή αισθησιοκινητική ή νευρολογική βλάβη) και το μη παθολογικό (όπου ανήκουν και οι ΜΔ, π.χ. δυσλεξία): για άλλους, μαθησιακές δυσκολίες με πιθανές αιτίες όπως διαταραχές της συμπεριφοράς, το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό status της οικογένειας ή σοβαρά ενδοοικογενειακά προβλήματα δεν θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στην ομάδα των ΜΔ (US Office of Education [1968] 1977): σε παλαιότερες, κυρίως, μελέτες ο δείκτης του συνολικού (υψηλού) IQ του παιδιού που έρχονταν σε αντίθεση με το μαθησιακό αποτέλεσμα ήταν ένα κεντρικό κριτήριο για την ένταξη στην ομάδα των ΜΔ (Rutter & Yule, 1975: Hoskyn & Swanson, 2000 K.). Στην εργασία αυτή θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο «μαθησιακές δυσκολίες» στο εξής πλαίσιο: όταν υπάρχουν διαπιστωμένα μαθησιακά προβλήματα και η σοβαρή παθολογία έχει αποκλειστεί –ενώ λαμβάνονται υπόψη περιβαλλοντικοί και ψυχολογικοί παράγοντες (μειονεκτική κοινωνικοοικονομική θέση οικογένειας, διάσπαση προσοχής και υπερκινητικότητα, προβλήματα προσαρμογής κ.ά.) μπορούμε να μιλή-

σουμε για μαθησιακές δυσκολίες που παρεμποδίζουν την ικανοποιητική ανταπόκριση ενός παιδιού στις απαιτήσεις του σχολείου (και όχι μόνο): οι δυσκολίες/ διαταραχές αυτές απορρέουν σε μεγάλο βαθμό από τους παραπάνω παράγοντες και είναι ιδιαίτερα εμφανείς στις διαδικασίες κατανόησης και χρήσης της γλώσσας, προφορικής και γραπτής (αλλά και άλλων δεξιοτήτων, πέραν της γλώσσας, π.χ. μαθηματικά): επίσης, οι ΜΔ μπορεί να εκδηλώνονται ως δυσκολία ή και ως αδιαφορία απέναντι στις διαδικασίες της μάθησης. Έτσι, είμαστε πολλές φορές αντιμέτωποι με ένα σύμπτωμα, που πέρα από την περιγραφή και τις επιφανειακές διαγνώσεις/ κατατάξεις απαιτεί μια βαθύτερη και πολύπλευρη προσέγγιση ώστε να είναι δυνατή μια λειτουργική και εύκαμπτη αντιμετώπιση. Στην εργασία αυτή θα προσπαθήσουμε να δούμε πότε, που και γιατί μπορεί κάτι να πάει «στραβά» στην αναπτυξιακή πορεία του παιδιού, και πώς αυτό ενδεχομένως σχετίζεται με ένα μη αναμενόμενο αποτέλεσμα στη διαδικασία της μάθησης και γίνεται αναπόφευκτα εμφανές στη σχολική επίδοση. Η οπτική που θα υιοθετηθεί θα είναι σε πολλά σημεία μέσα από το πρίσμα της γλωσσικής, γνωστικής και ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του παιδιού, φυσιολογικής και αποκλίνοιας. Βέβαια, οι αποκλίσεις/ διαταραχές στην ανάπτυξη λ.χ. του προφορικού και του γραπτού λόγου έχουν διαβαθμίσεις: μπορεί να κυμαίνονται από την απλή καθυστέρηση της ομιλίας (χρονικά) και την ιδιαίτερη/ περίεργη προφορά έως τη σοβαρή ανεπάρκεια στην απόκτηση του προφορικού ή/ και του γραπτού λόγου (λ.χ. δυσλεξία): οι διαταραχές αυτές μπορούν να ταξινομηθούν –μεταξύ άλλων– σε μια κλίμακα που συσχετίζει τη διαταραχή και τον συνακόλουθο βαθμό δυσκολίας για την επικοινωνία του παιδιού με το περιβάλλον του (Αμπατζόγλου, 2001).

2. Πτυχές της αναπτυξιακής πορείας του παιδιού

Η γλωσσική ανάπτυξη του παιδιού –και συνεπώς και οι αποκλίσεις– δεν μπορούν να μελετηθούν επαρκώς αν αποσπα-

στούν από τη συνολική αισθησιοκινητική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη: με δυο λόγια, δεν μπορεί να νοηθεί γλωσσική ανάπτυξη αποκομμένη από τον τρόπο με τον οποίο έρχεται το παιδί σε επαφή με τον κόσμο και την πραγματικότητα που το περιβάλλει.

Όπως είναι γνωστό, στην αρχή της ζωής του το παιδί εξαρτάται απόλυτα από το περιβάλλον του: το παιδί αρχικά είναι ένα με τα πράγματα (τον κόσμο και ειδικότερα τη μητέρα), μέσα από μια σχέση βιωματική, όπου κυριαρχεί το αίσθημα και οι αισθήσεις (Piaget, 1973_ Werner & Kaplan, 1963 κ.ά.). Η βίωση της πραγματικότητας είναι εντελώς συγκεκριμένη και ασύνειδη. Αν και η αλληλεπίδραση με τα πράγματα αρχίζει σχετικά νωρίς, τα δυο κυρίως πρώτα χρόνια της ζωής του το παιδί εξακολουθεί να βασίζεται στην άμεση αντίληψη, στο εδώ-και-τώρα, στο συναίσθημα και τις ασύνειδες αντιδράσεις απέναντι στα ερεθίσματα του περιβάλλοντός του: ζει δηλαδή σε μια πραγματικότητα ολιστική-συνενωτική και άμεσα βιωματική. Το πέρασμα στην πραγματικότητα των ενηλίκων δεν μπορεί να συμβεί απότομα: γίνεται σταδιακά, περνώντας από ενδιάμεσους σταθμούς-φάσεις. Ήδη η πρώτη κοινωνικοποίηση αρχίζει μέσα από τις πρώτες αλληλεπιδράσεις του παιδιού με το περιβάλλον του που συνεχώς αυξάνονται, εμπλουτίζονται και γίνονται πολυπλοκότερες. Το παιδί συνειδητοποιεί σταδιακά ότι δεν είναι ένα με τα πράγματα: μια βασική και εύκολα παρατηρήσιμη εκδήλωση της αυτονόμησης είναι και η βάδιση. Την ίδια περίοδο αρχίζουν να εμφανίζονται και τα πρώτα γλωσσικά εκφωνήματα: η ανάγκη της επικοινωνίας προϋποθέτει την αντίληψη της διαφορετικότητας του εαυτού και των άλλων, και απαιτεί ένα μέσο συμβατικοποιημένο (και αφαιρετικό): η αμεσότητα και η υποκειμενικότητα αναγκαστικά θα πρέπει να υποχωρήσουν. Βέβαια, η σχέση με τα πράγματα και τον κόσμο δεν είναι ξεκάθαρη, κάτι που θα ισχύει για αρκετό καιρό ακόμα: από την απόλυτη ένωση περνάμε σταδιακά στο σύμπλεγμα, όπου διαφορά και ομοιότητα εναλλάσσονται και έχουν την ίδια

Ο Γ. Αμπατζόγλου διδάσκει παιδοψυχιατρική στο ΑΠΘ.

Η Ε. Μότσιου είναι ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, ΑΠΘ.

εξουσία. Τα χαρακτηριστικά αυτά της συμπλεκτικής σκέψης του παιδιού (βλ. Βυγκότσκι, 1988) αντανακλώνται στα πρώιμα γλωσσικά εκφωνήματά του: Καθώς συνειδητοποιείται η διαφορετικότητα και εξελίσσεται η αυτονόμηση, το παιδί αναζητά τρόπους αυτοέκφρασης και επικοινωνίας που διατηρούν έντονα μεν τα χαρακτηριστικά της προηγούμενης περιόδου, αλλά έχουν ξεφύγει από την απόλυτη εξάρτηση και σύμφυση. Την εξελικτική πορεία αλλά και τη διπλή αυτή φύση μπορούμε να παρατηρήσουμε αρχικά στις ολοφράσεις, αργότερα στις υπερεπεκτάσεις και κατόπιν στα πρώιμα μη κυριολεκτικά/ μεταφορικά εκφωνήματα.² Από την άλλη, η κινητική αυτονόμηση και η αντίληψη της αποδέσμευσης από το περιβάλλον, προάγει την πράξη-δράση πάνω σε αυτό: αρχικά τη χρήση-χειρισμό αντικειμένων και αργότερα το παιχνίδι προσποίησης, όπου το παιδί ονομάζει ή χρησιμοποιεί ένα αντικείμενο με ένα άλλο όνομα για να υποκαταστήσει κάποιο αντικείμενο που δεν είναι άμεσα διαθέσιμο: Πρόκειται δηλαδή για μια προσποιητή συμπεριφορά «σαν να» που απαιτεί μια στοιχειώδη σύγκριση και τον εντοπισμό μιας στοιχειώδους ομοιότητας. Είναι μια φάση συμπλεγματική μεν, που διατηρεί άμεσους δεσμούς με την προηγούμενη αναπτυξιακή φάση, αλλά και πρωτοσυμβολική, αφού τα σύμβολα, γλωσσικά και μη (π.χ. παιχνίδι, χειρονομίες) έρχονται να εισάγουν μια πρώιμη αφαίρεση και γενίκευση. Θεωρούμε ότι η φάση αυτή τροφοδοτείται από ένα είδος μεταφορικού/ μεταβιβαστικού μηχανισμού, αφού οι εκδηλώσεις του παιδιού –γλώσσα και πράξη– είναι ουσιαστικά μη κυριολεκτικές/ μεταφορικές. Τα στοιχεία από τη γλωσσική και γνωστική του ανάπτυξη μαρτυρούν ότι ο συμπλεκτικός/ μεταβιβαστικός μηχανισμός που αναφέραμε αποτελεί έναν από τους πρωτογενείς τρόπους επικοινωνίας και μάθησης, αφού μέσα από τη δημιουργική (μη συμβατική) γλώσσα και το παιχνίδι, το παιδί αναπτύσσει τις γνώσεις του μετασχηματίζοντας ενέργειες και αντικείμενα από την αισθησιοκινητική του εμπειρία σε σύμβολα (Winner et al., 1979_ Μότσιου, 2007). Εξάλλου, και στην ενήλικη γλώσσα η λειτουργία της μεταφοράς είναι η περιγραφή και η απόδοση όψεων του κόσμου (εσωτερικού και εξωτερικού) που ξεφεύγουν από τα δεσμά της αφαίρεσης και της γενίκευσης, για να αποδοθούν με έναν τρόπο αμεσότερο, βιωματικό και συναισθηματικό. Και αν η γλωσσική μεταφορά (κυρίως) μας φέρνει

πια ως ενήλικες κοντά στην άμεση βίωση της πραγματικότητας με την ανάμνηση της «πρωτογενούς θερμής» που συνδέεται με την πρωτογενή αισθητηριακή εμπειρία –και από την οποία μας «χώρισαν» οι οριοθετήσεις της συμβολικής γλώσσας (Χριστίδης, 2002: 87-100,104,107,155-165)– στο χώρο του παιδικού λόγου η αντίληψη και η χρήση της μη κυριολεξίας είναι κυρίως ανάγκη που συνδέεται με τις απαρχές μιας άμεσης, εμπειρικής μάθησης: αυτό φαίνεται από την πρώτη «λέξη», την *ολόφραση*, που χαρακτηρίζεται από άμεση, αισθητηριακή σύνδεση και σύμφυση των συστατικών της, την *υπερεπέκταση*, πιο «γλωσσική» μεν, αλλά στην ίδια βάση της ολιστικότητας, της βιωματικής εγγύτητας αλλά και της διαπίστωσης ομοιοτήτων, και τις *συναισθησιακές αντιστοιχίες* και το *παιχνίδι προσποίησης*, που βασίζονται σε διαδικασίες κατηγοριοποίησης και χαρακτηριστικά που είναι συγγενικά προς τη μεταφορά και που υπερβαίνουν τις καθιερωμένες συμβάσεις. Η επόμενη φάση στη σχέση του παιδιού με την πραγματικότητα είναι γενικευτική και αφαιρετική. Αντί του συμπλέγματος κυριαρχεί η κατηγοριοποίηση, η ιεράρχηση, η συμβατικοποίηση, οι σχέσεις του παιδιού με τον κόσμο και η αντίληψη των σχέσεων των πραγμάτων μεταξύ τους δεν είναι απλές, ένα προς ένα, αλλά πολλαπλές. Είναι μια συνειδητή και κοινωνική πραγματικότητα, έμμεση, διαμεσολαβημένη και συμβολική.

3. Η ενδιάμεση/ μεταβιβαστική/ συμπλεκτική φάση:συμπληρωματικές παρατηρήσεις

Είναι φανερό ότι το πέρασμα από την ατομική στην κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι ούτε αυτονόητα εύκολο ούτε ξαφνικό. Για να ενταχθεί επιτυχώς το παιδί στην πραγματικότητα των ενηλίκων θα πρέπει να περάσει ομαλά από το ενδιάμεσο στάδιο, που αποδεικνύεται έτσι κρίσιμότερη περίοδος, αφού συνδυάζει στοιχεία από την προηγούμενη και την επόμενη φάση ανάπτυξης αποτελώντας ένα είδος γέφυρας. Όσον αφορά τη γλώσσα, με συμπλεκτικό/ μεταφορικό σε πολλά τρόπο, το παιδί μέσα από δεικτικά και εικονικά στοιχεία που συνδυάζονται με τα συμβατικά σύμβολα, προχωρά στη δόμηση ενός γλωσσικού-νοητικού κόσμου. Στο παιχνίδι προσποίησης, τα πρωτογενή βιώματα και αντικείμενα χρησιμοποιούνται πάλι μεταφορικά και συμπλεκτικά για τη

δόμηση αυτή τη φορά μιας απτής εναλλακτικής πραγματικότητας.

Η πρώτη παρατήρηση που θα μπορούσε να κάνει κανείς είναι ότι το ενδιάμεσο αυτό στάδιο είναι βαθύτατα καλλιτεχνικό: η φαντασία, το συναισθημα, η εικόνα και οι δοκιμές-συνδυασμοί αποκαλύπτουν μια πηγαία δημιουργικότητα, για την οποία κινητήρια δύναμη είναι η αυξανόμενη αντίληψη της διαφορετικότητας και της ανάγκης για ανακάλυψή-μάθηση τόσο του εαυτού του όσο των άλλων. Αυτή η ανακάλυψη της διαφορετικότητας και της κοινωνικής επαφής αναπόφευκτα θα δημιουργήσει συναισθήματα ικανοποίησης και ευχαρίστησης, που είναι και από τους πρωταρχικούς λόγους (αλλά και αποτέλεσμα) της επικοινωνίας. Δημιουργικότητα και ευχαρίστηση λοιπόν, δυο βασικότερα στοιχεία στο πέρασμα από το Εγώ στο Εμείς. Όταν το παιδί πρωτοανακαλύπτει αυτή την ικανοποίηση της αυτοέκφρασης και της επικοινωνίας αναζητά και ανάλογους τρόπους, που θα εξυπηρετήσουν αποτελεσματικότερα τις ανάγκες του και θα είναι αντίστοιχοι της ψυχονοητικής του ανάπτυξης. Η αυξανόμενη εμπειρία του, η γνώση που έρχεται ως επιβεβαίωση της ικανοποίησης από την αλληλεπίδραση-επικοινωνία, θα οδηγήσει και στην παραπέρα βελτίωση των δεξιοτήτων που έχουν αναπτυχθεί και στην ανακάλυψη νέων.

Σε σύμπτωση με όλα όσα έχουν αναφερθεί, έρχονται οι απόψεις του D.W. Winnicott ([1971] 2005). Σύμφωνα με αυτές, κατά την ανάπτυξη του παιδιού διακρίνεται μια πορεία από τη βίωση μιας εσωτερικής, υποκειμενικής πραγματικότητας και τη σύμφυση με τον κόσμο (πρωτογενώς τη μητέρα) προς την αντίληψη της εξωτερικής αντικειμενικής πραγματικότητας και το σταδιακό αποχωρισμό-αυτονόμηση καθώς και τον έλεγχο των πραγμάτων. Σε αυτή την πορεία το μικρό παιδί περνάει από μια ενδιάμεση φάση σχέσης με την πραγματικότητα: ο ενδιάμεσος αυτός «χώρος» δεν είναι ούτε εσωτερικός ούτε εξωτερικός, ούτε υποκειμενικός ούτε αντικειμενικός· εδώ βασιλεύουν τα μεταβατικά αντικείμενα και φαινόμενα³ και η ανακάλυψη του «εγώ». Η δημιουργικότητα και η συμβολικότητα είναι εμφανής και έχει εξέχουσα θέση, ειδικά στο παιχνίδι. Όλα κινούνται ανάμεσα στην ένωση-σύμφυση-εξάρτηση και την απομάκρυνση-αυτονόμηση-έλεγχο, ανάμεσα σε υποκειμενικό και αντικειμενικό, τη βίωση της εμπειρίας και τη χρήση της. Αυτή η

«ουδέτερη ζώνη», τονίζει ο Winnicott, είναι η μήτρα των συναισθημάτων, της χαράς αλλά και της εμπιστοσύνης (θυμίζουμε την επιβεβαίωση της ικανοποίησης από την επιτυχημένη επικοινωνία που αναφέραμε πιο πάνω!), που πρωτογενώς πηγάζουν από τη σχέση με τη μητέρα, μεταβιβάζονται σε αντικείμενα και ενέργειες και αργότερα μετασχηματίζονται σε παιχνίδι με κατάληξη τη δόμηση της κοινωνικής εμπειρίας. Η μετάβαση από την ένωση στον αποχωρισμό (ή από το Εγώ στο Εμείς) είναι μια δύσκολη από τη φύση της διαδικασία («οδυνηρή εμπειρία», σημειώνει ο Winnicott), αλλά υπό φυσιολογικές συνθήκες το ενδιαμέσο κενό «γεμίζει» με διάφορες φαντασιακές, δημιουργικές και συμβολικές δραστηριότητες. Ο ρόλος της ενδιάμεσης περιοχής φαίνεται να είναι η ομαλοποίηση του πέρασματος από την άμεση ατομική-υποκειμενική εμπειρία του Εγώ στη συλλογική, διαμεσολαβημένη και γενικευτική εμπειρία του Εμείς.

4. Προβλήματα και υποθέσεις

Τι γίνεται όμως αν για κάποιο λόγο το πέρασμα δεν είναι ομαλό, αν υπάρξουν προβλήματα στην ενδιάμεση, μεταβιβαστική και έντονα μεταφορική φάση; Σύμφωνα με όσα είπαμε παραπάνω, όταν το παιδί για κάποιο λόγο (όχι σαφώς παθολογικό) δε βιώνει την ικανοποίηση από την επικοινωνία οποιασδήποτε μορφής, δεν υπάρχει και το συνακόλουθο κίνητρο για την ανάπτυξη των τρόπων επικοινωνίας. Ακολούθως, όταν οι τρόποι επικοινωνίας (και, μέσα σ' αυτούς η μάθηση) δεν προξενούν ευχαρίστηση και δεν διεγείρουν την περιέργεια του παιδιού για παραπέρα ανακαλύψεις, δεν υπάρχει το ενδιαφέρον και ο λόγος για τη βελτίωση των δεξιοτήτων του ως προς την επικοινωνία και τη μάθηση-γνώση γενικότερα. Έχουμε τονίσει ότι η δημιουργικότητα, η φαντασία, το συναίσθημα, που εκφράζονται κατά κόρον σε μεταφορικές εκδηλώσεις γλώσσας και πράξης, είναι τα εργαλεία του παιδιού που επιχειρεί μέσα από την ενδιάμεση/μεταβατική φάση να μάθει τον κόσμο των ενηλίκων. Οι ενήλικες όμως πολλές φορές απαιτούν από το παιδί να μειώσει αυτή τη φάση για να εισχωρήσει στον κόσμο τους γρηγορότερα, καταστέλλοντας και καταργώντας αυτόν τον πολύτιμο και εύθραυστο χώρο ως άχρηστο και ελαττωματικό. Στον κόσμο όπου η κυριολεξία στη γλώσσα και η χρησιμότητα των πράξεων συνδέονται άμεσα με

τον υπέρτατο σκοπό της επιτυχίας, ο ενδιάμεσος χώρος και όλα του τα χαρακτηριστικά φαίνονται, στην καλύτερη περίπτωση να είναι άσκοπα, μη ολοκληρωμένα, ελαττωματικά, και στη χειρότερη να παρεμποδίζουν το έργο της «σωστής» κοινωνικοποίησης. Όμως σε αυτή την περίπτωση, τα μέσα επικοινωνίας και απόκτησης γνώσης δεν ανταποκρίνονται ούτε στα ενδιαφέροντα, ούτε στην ευαίσθητη ψυχονοητική φάση του παιδιού. Η κατάκτηση του κόσμου μέσα από το «ανώριμο» (φαινομενικά) παιχνίδι και έναν «άσκοπο» λόγο (μεταφορές, λογοπαίγνια, «αυτοσυνομιλία») όχι μόνο δεν ενθαρρύνεται, αλλά και καταστέλλεται: έρευνες έχουν δείξει ότι στα πρώτα σχολικά χρόνια η παραγωγή και η χρήση μεταφορών ελαττώνεται σημαντικά (Pollio et al., 1977). Αυτό όμως που στην ουσία καταστέλλεται και παρεμποδίζεται είναι η ομαλή φυσιολογική μετάβαση: η βίαιη προσαγωγή του παιδιού σε έναν κόσμο για το οποίο είναι ανώριμο, και με μέσα ξένα στην ψυχοσύνθεσή του, θα επιφέρει κατά πάσα πιθανότητα προβλήματα στην ανάπτυξή του σε πολλά επίπεδα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πολλά παιδιά ανταπεξέρχονται στις προσδοκίες του ευρύτερου ή στενότερου περιβάλλοντός τους χωρίς ιδιαίτερες απώλειες. Τα παιδιά όμως που δεν θα τα καταφέρουν τόσο εύκολα θα έρθουν πιθανότατα κάποια στιγμή αντιμέτωπα με το πρόβλημα της μαθησιακής δυσκολίας και ίσως και το στίγμα της σχολικής αποτυχίας. Δεν νομίζουμε ότι τα παιδιά με ΜΔ έχουν κάποιο ειδικό πρόβλημα, π.χ. μια εγγενή δυσκολία με τα σύμβολα (γράμματα, αριθμοί): απλά η σχέση τους με τα σύμβολα είναι διαταραγμένη. Στην ουσία, η άκαιρη και ξένη ακόμα⁴ στη φύση του παιδιού επαφή με τη διαμεσολαβημένη πραγματικότητα, όπου η κυριαρχία της χρησιμότητας και της κυριολεξίας είναι αδιαμφισβήτητη, επιτυγχάνει το αντίθετο αποτέλεσμα από αυτό που επιδιώκεται: αντί της γρήγορης προόδου την οπισθοδρόμηση, ενώ η αποτυχία του παιδιού δε θα πρέπει να χρεωθεί στο ίδιο αλλά στο στενότερο και ευρύτερο παιδαγωγικό πλαίσιο του.

Οι προτάσεις μιας εναλλακτικής αντιμετώπισης των παιδιών με ΜΔ απορρέουν φυσιολογικά από τις παραπάνω διαπιστώσεις. Ωστόσο στα πλαίσια της εργασίας αυτής δεν υπάρχει δυνατότητα να παρουσιαστούν. Αντί επιλόγου, θα σημειώσουμε μόνο ότι τα παιδιά με ΜΔ που συχνά αντιμετωπίζονται ως παράξενα και «διαφορετικά», είναι πράγματι

διαφορετικά: είναι παιδιά με αυξημένες ανάγκες να **μάθουν διαφορετικά** από ό,τι προσδοκούν από αυτά –ίσως και πιο φυσιολογικά κατά μια έννοια– με τρόπους και περιεχόμενο που αντιστοιχούν στην ψυχονοητική, κοινωνική, γλωσσική τους ανάπτυξη, τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες τους. Η μεταφορά (στη γλώσσα και την πράξη) ως μηχανισμός κατανόησης του κόσμου και ένταξης σε αυτόν, που κυριαρχεί στη μεταβατική περίοδο ανάπτυξης του παιδιού, αποτελεί βασική διαδικασία/εργαλείο μάθησης και ενθαρρύνει την επικοινωνία και τη γνώση μέσα από τη δημιουργικότητα και την ευχαρίστηση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Για μια αναλυτική σύνοψη ορισμών, κριτηρίων και ταξονομήσεων βλ. Fletcher et al, 2002· 2005.
- 2 Οι ολοφράσεις εμφανίζονται στο μονόλεξο στάδιο ανάπτυξης και αντιστοιχούν σε ένα νοηματικό σύνολο: «κίνητο»! (αυτοκίνητο: Σ., 22 μηνών) η οποία εκφωνείται όταν ο Σ. ψάχνει το αυτοκίνητάκι του, ή όταν το έχει στο χέρι και προσκαλεί άλλο παιδάκι να παίξουν με αυτό, κ.ά. Στην περίπτωση της υπερεπέκτασης (π.χ. όταν το παιδί ονομάζει «μάτι» ένα γυαλιστερό κουμπί) η κατηγοριοποίηση που κάνει το παιδί μπορεί να είναι ατελής (πολλοί τη θεωρούν ως «λάθος»), όμως γίνεται βάσει ομοιοτήτων και συναφειών, συνήθως αντιληπτικών, που επιτρέπει την κίνηση ανάμεσα στις κατηγορίες και τη μετάβαση από τη μία στην άλλη. Το αποτέλεσμα είναι η ονομασία ενός αντικειμένου με ένα άλλο όνομα. Στα πρώιμα μεταφορικά εκφωνήματα, γίνεται αισθητή επιπλέον και η μη κυριολεκτική πρόθεση του παιδιού: «κοίτα, η βρύση κάνει πιπί» (Β., 36 μηνών: για τη βρύση που δεν είναι καλά κλειστή).
- 3 Αντικείμενα και συμπεριφορές που καλύπτουν το κενό ανάμεσα στις δυο φάσεις με σκοπό να προσαρμόσουν και να ομαλοποιήσουν το πέρασμα από την ενότητα (πρωτογενώς με τη μητέρα αλλά και τον κόσμο) στον αποχωρισμό και την αυτονομία. Αρχικά μπορεί να είναι μια ενέργεια (πιπίλισμα δακτύλου) ή ένα αντικείμενο (π.χ. παιχνίδι), αργότερα μετασχηματίζεται σε παιχνίδι, πρώτα ατομικό και μετά συλλογικό... Τα μεταβατικά φαινόμενα είναι προϊόντα δημιουργίας του παιδιού, σε «συνεργασία» με τη μητέρα και τον κόσμο, σχετίζονται και με τον εσωτερικό και με τον εξωτερικό

κόσμο αλλά είναι διαφοροποιημένα και από τα δύο, και είναι η βάση για τη δόμηση της εμπειρίας. Ο ενδιάμεσος αυτός κόσμος επιζεί στην ενήλικη ζωή μέσα από την τέχνη και τη θρησκεία

- 4 Φυσικά, υπάρχουν αρκετά σημαντικές διακυμάνσεις από παιδί σε παιδί ως προς την ηλικία στην οποία το παιδί είναι «έτοιμο» να μεταβεί στην πραγματικότητα των ενηλίκων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Fletcher J.M., Lyon G.R., Barnes M., Stuebing M., Francis K.K., Olson K.K. and al. (2002). Classification on Learning Disabilities: An Evidence-Based Evaluation. In R. Bradley, L. Danielson, & D.P. Hallahan (eds). *Identification of Learning Disabilities: Research to Practice* (pp. 185-250). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Fletcher J.M., Francis D.J., Morris, R.D. & G.R. Lyon (2005). Evidence Based

Assessment of Learning Disabilities in Children and Adolescents. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, Vol. 3, 506-522.

- Hoskyn M. & Swanson H.L. (2000). Cognitive Processing of Low Achievers and Children with Reading Disabilities: A Selective Meta-analytic Review of the Published Literature. *The School Psychology Review* 29, 102-119.
- Piaget J. (1973). *The Child's Conception of the World*. London: Granada Publishing.
- Pollio H.R., Barlow J.M., Fine H.J. & M.R. Pollio (1977). *Psychology and the Poetics of Growth: Figurative Language in Psychology, Psychotherapy and Education*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Rutter, M., & Yule, W. (1975). The concept of specific reading retardation. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 16, 181-197.
- US Office of Education [1968] (1977). Assistance to States for Education for Handicapped Children: Procedures for

Evaluating Specific Learning disabilities. *Federal Register* 42, G1082-G1085.

- Werner H. & Kaplan B. (1963). *Symbol Formation*. New York: Wiley & Sons.
- Winnicott D.W. (2005). *Playing and Reality*. London and New York: Routledge.
- Winner E. Mc Carthy, E., Kleinman S., Gardner H. (1979). First Metaphors. *New Directions for Child Development* 3, 29-41.
- Αμπατζόγλου Γ. (2001). Παθολογία της Γλώσσας. Στο *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός για τη Γλώσσα* (σσ. 301-304). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Βυγκότσκι Λ. (1988). Γλώσσα και Σκέψη. (Μτφρ. Α.Ρόδη). Αθήνα: Γνώση.
- Μότσιου Ε. (2007). Όψεις της μη κυριολεξίας στη γλώσσα και τη σκέψη του παιδιού. Στο *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 27 (σσ. 300-308). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη).
- Χριστίδης Α.-Φ. (2002). *Όψεις της Γλώσσας*. Αθήνα: Νήσος.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΧΑΙΝΤΕΓΚΕΡ ΣΤΟ Σ.Τ.Ε. Η ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΔΗΜΟΣ ΚΟΝΤΟΣ

Το προηγούμενο καλοκαίρι κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Πλέθρον ένα σημαντικό κατά την γνώμη μου βιβλίο που η κριτική, απ' ό,τι ξέρω, το αγνόησε. Το βιβλίο αυτό ήταν *Η Αρχιτεκτονική και Κατοίκηση* και υπό-τιτλο *Από τον Heidegger στον Koolhaas*, του καθηγητή της αρχιτεκτονικής Παύλου Λέφα. Σαν παράρτημα του βιβλίου επιχειρείται και η μετάφραση της εμβληματικής στο χώρο της αρχιτεκτονικής, διάλεξης που εκφωνήθηκε στις 5 Αυγούστου 1951 από τον Χάιντεγκερ στο πλαίσιο ενός κύκλου συνομιλιών με θέμα «Άνθρωπος και Χώρος» στο Ντόρμσταντ με τον τίτλο «Bauen, Wohnen, Denken» (Χτίζουμε, Κατοικούμε, Στοχαζόμαστε) ή Κτίζειν,

Ο Δήμος Κόντος είναι δικηγόρος.

Κατοικείν, Σκέπτεσθαι όπως μεταφράστηκε από τον Γιώργο Ξηροπαΐδη λίγες μέρες αργότερα από τον παραπάνω οίκο, σε αυτοτελή έκδοση.

Το συγκεκριμένο κείμενο του Χάιντεγκερ που από τότε έχει μεταφραστεί σε δεκάδες γλώσσες, θεωρείται βασικό σημείο αναφοράς κριτικής και αμφισβήτησης του θεωρητικού πλαισίου του κινήματος της μοντέρνας αρχιτεκτονικής όπως εκφράσθηκε μετά το 1940 και κυρίως μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

«Δεν υπάρχει αμφιβολία», γράφει ο Λέφας, «ότι η μοντέρνα αρχιτεκτονική καταγράφηκε ως μία αρχιτεκτονική που επιδίωκε να δημιουργήσει ένα ιδεατό εύτακτο ανθρωπογενές περιβάλλον –και έναν ιδεατό εύτακτο κόσμο– δομημένο με βάση απλές λογικές αρχές – που προσέ-

βλεπε σε ένα μέλλον που θα σχεδιαζόταν εκ του μηδενός με καθαρό μυαλό και αγνά κίνητρα – που αρνείτο να αποδεχτεί ως νόμιμες –και άξιες να αποτυπωθούν στο χώρο– τις διαμορφωμένες συνήθειες των ανθρώπων – που απέφευγε να χρησιμοποιήσει οικείες μορφές ή να επικαλεστεί την ιστορία – που κάλυπτε τις πρακτικές ανάγκες των ανθρώπων, μη λαμβάνοντας όμως υπ' όψιν τις προτιμήσεις τους. Καταγράφηκε, λοιπόν, με τρόπο που ήταν αρκετά κοντά στις αρχικές προθέσεις των πρωτεργατών της» (σελ. 24, 25).

Βέβαια το ενδιαφέρον του Χάιντεγκερ δεν εστιάζεται στην μορφή του κτιρίου αλλά στο «χαμένο κέντρο» της νεωτερικότητας που είναι ο άνθρωπος. Το κτίζειν και το κατοικείν είναι δύο έννοιες που θα έπρεπε να είναι απολύτως συνδεδεμένες,

όμως στα πλαίσια της καρτεσιανής επανάστασης η ενότητα αυτή χάθηκε. Με την διάλεξή του αυτή μας καλεί «...να σκεφτούμε το κατοικείν και το κτίζειν.» Το σκέπτεσθαι αυτό, το οποίο αναφέρεται στο κτίζειν, δεν αξιώνει να ανακαλύψει ιδέες για το κτίσιμο ούτε βεβαίως να προσφέρει στο κτίζειν κανόνες. Το συγκεκριμένο εγχείρημα της σκέψης δεν παρουσιάζει επ' ουδενί το κτίζειν υπό το πρίσμα της οικοδομικής τέχνης και της τεχνικής αλλά, ακολουθώντας το κτίζειν εκ του σύνεγγυς, το επαναφέρει σ' εκείνη την περιοχή όπου ανήκει οτιδήποτε είναι.

Ερωτάμε:

1. Τι είναι το κατοικείν;
2. Κατά ποια έννοια το κτίζειν ενέχεται στο κατοικείν;¹

Το παραπάνω λοιπόν δοκίμιο του Λέφα επιχειρεί με βάση την διάλεξη του Χάιντεγκερ αλλά και άλλα έργα του φιλόσοφου να απαντήσει σε βασικά ερωτήματα της αρχιτεκτονικής θεωρίας και πρακτικής, όπως έχουν διαμορφωθεί μέχρι σήμερα.

Με την κατανοητή μετάφραση του Λέφα σε ένα κείμενο με «σκοτεινή γλώσσα»² ο Χάιντεγκερ λέει ότι ... «Η ουσία του χτισίματος είναι ότι με αυτό πραγματοποιείται η κατοίκηση. Η ολοκλήρωση της ουσίας του χτισίματος είναι η κατασκευή τόπων διαμέσου της άρθρωσης των χώρων τους. Μόνο όταν είμαστε ικανοί να κατοικούμε μπορούμε να χτίζουμε. Ας σκεφτούμε για λίγο μία αγροικία στον Μέλανα Δρυμό, που την έχτιζε ακόμη πριν δύο αιώνες μια χωριάτικη κατοίκηση. Εδώ το σπίτι το έφτιαξε η αμεσότητα με την οποία μπόρεσαν να αφεθούν ενιαία, μέσα στα πράγματα, γη και ουρανός, τα θεία και οι θνητοί. Έστησε την αγροικία στην υπήνεμη πλαγιά, να κοιτά τη μεσημβρία, ανάμεσα στα λιβάδια, κοντά στην πηγή. Της έδωσε τη δίρικτη στέγη που εξέχει πολύ από τους τοίχους και με την κατάλληλη κλίση της αντέχει το φορτίο του χιονιού και, φτάνοντας μέχρι χαμηλά, προσστατεύει τα δωμάτια από τις καταιγίδες τις μακριές νύχτες του χειμώνα. Δεν ξέχασε τη γωνιά του Κυρίου πίσω από το μεγάλο τραπέζι, όρισε στα δωμάτια τις αγιασμένες θέσεις για το παιδικό κρεβάτι και το δέντρο των νεκρών –έτσι λέγεται εκεί η σαρκοφάγος– και έτσι επέδειξε στις διάφορες ηλικίες κάτω από μια στέγη το εκτύπωμα της πορείας τους μέσα στο χρόνο. Την αγροικία την έχτισε μια χειροτεχνία η οποία εκπορεύτηκε από την ίδια την κατοίκηση και χρησιμοποιεί τα

εργαλεία της και τις σκαλωσιές της ως πράγματα. Μόνον όταν είμαστε ικανοί να κατοικούμε μπορούμε να χτίζουμε. Η παραπομπή στην αγροικία στον Μέλανα Δρυμό δεν υπονοεί με κανένα τρόπο ότι θα έπρεπε ή ότι θα μπορούσαμε να επιστρέψουμε στο χτίσιμο τέτοιων αγροικιών αλλά καταδεικνύει, στην περίπτωση μιας κατοίκησης που υπήρξε στο παρελθόν, πως μπόρεσε αυτή να χτίσει» (σελ. 238).

Και παρακάτω από την μετάφραση του Ξηροπαϊδης: «Η καθ' αυτό [ιδιάζουσα, προσόδια] ανάγκη εν σχέσει προς το κατοικείν συνίσταται στο γεγονός ότι οι θνητοί πρέπει να αναζητούν πάντοτε εξαρχής την ουσία του κατοικείν, στο γεγονός ότι πρέπει πρώτα να μάθουν να κατοικούν. Τι θα συνέβαινε άραγε εάν η ανεστιότητα του ανθρώπου συνίστατο στο γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν σκέπτεται ακόμα την καθαυτό (ιδιάζουσα, προσίδια) ανάγκη εν σχέσει προς το κατοικείν ως την ανάγκη; Αφ' ης στιγμής όμως ο άνθρωπος σκέπτεται την ανεστιότητα, αυτή δεν συνιστά πλέον αθλία κατάσταση. Εάν τη σκεφτούμε ορθώς και τη διαφυλάξουμε καλά στο νου, τότε η ανεστιότητα είναι η μοναδική προσαγωγή η οποία καλεί τους θνητούς να εισέλθουν στο χώρο του κατοικείν».³ Στην εισαγωγή του ο Ξηροπαϊδης θέτει το βασικό πρόβλημα: «Σκεπτόμαστε διότι αισθανόμαστε από παντού εκπαισμένοι, διότι πουθενά δεν νοιώθουμε ότι είμαστε στο σπίτι μας παρά μόνο όταν είμαστε καθ' οδόν προς το είναι μας, προς την καθ' αυτό πατρίδα μας. Είμαστε ως θνητοί ξένοι πάνω στη γη, χωρίς πατρίδα, και γι' αυτό μας είναι αναγκαίο να σκεπτόμαστε, ή ακριβέστερα να κατοικούμε, ως σκεπτόμενοι».⁴

«Η κατοίκηση είναι το αποτέλεσμα της εμπλοκής του ανθρώπου με τα πράγματα. Είναι απότοκος μιας σχέσης στην οποία δεν αντιμετωπίζει τον περίγυρό του με το ψυχραίμο αποστασιοποιημένο βλέμμα του εργαστηριακού ερευνητή ή με την απληστία του καταναλωτή, αλλά με τη ζεστασιά της συνύφανσης της ζωής και της καθημερινότητας του με αυτά. Η κατοίκηση είναι μία «διαμονή» στα πράγματα. Η κατοίκηση, πάντα κατά τον Χάιντεγκερ, συγκεντρώνει σε ένα όλα γη και ουρανός, τα θεία και τους θνητούς, μέσα σ' αυτό, στο οποίο διαμένουν οι θνητοί: στα πράγματα. Ως αυτό στα οποία είναι δυνατή η συγκέντρωση της Τετράδας, τα πράγματα είναι κάτι πολύ περισσότερο από αντι-

κείμενα προς εξυπηρέτηση του ανθρώπου».⁵

Από την πρώτη ανάγνωση του κειμένου δεν είναι κατανοητό γιατί το κείμενο του Χάιντεγκερ θεωρήθηκε από τους αρχιτέκτονες ως κριτική της μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Το είναι μας, η «καθαυτό πατρίδα μας», είναι η διαδρομή που διανύουμε σε κάθε εποχή. Ο μοντερνισμός στην αρχιτεκτονική έχει ιστορική διάσταση αλλά η αγωνία του φιλόσοφου δεν μπορεί να ταυτιστεί μόνο με την συγκεκριμένη εποχή. Η οικία του Μέλανα Δρυμού που ίσως συγκεντρώνει την Τετράδα τοποθετείται προφανώς σε μία προνεωτερική εποχή και χάθηκε στην μαζική παραγωγή του νεωτερισμού. Υπάρχει νοσταλγία λοιπόν για κάτι που υπήρχε και χάθηκε ή πάντοτε, σε κάθε εποχή, θα είμαστε καθ' οδόν προς το είναι μας;

Το 1951 λοιπόν που ο Χάιντεγκερ εκφράζει την αγωνία του για τον μοντερνισμό στην αρχιτεκτονική, στην Ελλάδα τι συμβαίνει; Έτσι και αλλιώς στην Ελλάδα τον υποδέχθηκαν με μισό μάτι.

Ο μικρός, σε ηλικία, της γενιάς του 30 Ζήσιμος Λορεντζάτος εκφράζει την έγνοια της πνευματικής Ελλάδας για το αισθητικό αποτέλεσμα και όχι μόνο. «Ως τώρα παρακολουθούμε το παιχνίδι της προσαρμογής ενός λαού με μεγάλη ζωτικότητα σε ορισμένα από τα προτάγματα, των νέων καιρών, με πρώτο χαρακτηριστικό την απουσία προσανατολισμού σχετικά με το από πού ερχόμαστε και το πού πάμε πολιτιστικά και με αράδες ανωρίμαστα ξεκινήματα που δεν τερματίζουν ή με σχέδια που αλλάζουν ανάλογα με τα τέταρτα του φεγγαριού. Το παιχνίδι θέλει προσοχή, Και δεν είναι ανάγκη το κακό να γίνει παντού. Όταν ο τόπος χαλάσει ολόκληρος, τότε δεν είναι παιχνίδι, αλλά κάτι πολύ σοβαρό. Είναι αυτό που ο Πικιώνης ονόμαζε, στην ποιμαντορική γλώσσα του, Γαίας ατίμωσις. (Όταν λέω ποιμαντορική δε ρητορεύω_ εννοώ: που αναφέρεται στον πνευματικό ποιμένα.) Τα σμάρια των μορφωμένων που για μια στιγμή οπτασιάστηκα να αμολιούνται ελεύθεροι στην Ηρακλεία, με τα σπουδάγματα και τη γενικότερη καλλιέργειά τους, και να την κάνουν μέσα σε λίγες μέρες από υπανάπτυκτη (underdeveloped) αναπτυγμένη (developed) –αλήθεια, δε μας είπε κανένας πως την καρατάρουν την ανάπτυξη (development)– δεν είναι μοναχά οπτασία, αλλά συντελεσμένη πραγματικότητα για πολλές ανατίες περιοχές. Η ηγετική τάξη

και οι μορφωμένοι γίνονται, θαρρείς, με τη μόρφωσή τους μετέωροι και χάνουν μονομιάς την επαφή με τα πράγματα και τη δύναμή τους, όπως ο Ανταίος μόλις τον ανασήκωναν από τη γη. Το τι παθαίνουν (με τη μόρφωση) δεν το ξέρω, ξέρω πως παθαίνουν και πως μεταμορφώνονται τελικά σε φύλο βάρβαρο. Αν κρίνουμε από τα αποτελέσματα, θα πρέπει να συμφωνήσουμε πως τα περισσότερα έργα όσα καθημερινά γεμίζουν τις μεγάλες και τις μικρές πόλεις, και όχι μοναχά τις πόλεις, βρίσκονται σε απόλυτη διάσταση με την πολιτιστική παράδοση του τόπου –δεν εννοώ την αρχαία ή τη βυζαντινή, αλλά αυτή (όποια και να είναι) που μας χαρακτηρίζει εμάς– και με ορισμένους νόμους εσωτερικούς του τοπικού ανθρώπου και εξωτερικούς του ουρανού και της γης, της στεριάς ή της θάλασσας, που ξεχωρίζουν τον ένα τόπο από τον άλλο και καταδικάζουν όσους ξεπεράσουν τα μέτρα, που σηκώνει η κάθε περιοχή, με σταμάτημα ή θαλάσσωμα πνευματικό. Τους νόμους αυτούς ο λαός σεβάστηκε σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής του, τίμησε με έργα λιτά και απέριττα ένα μοναδικό φυσικό περιβάλλον, στεριά και θάλασσα, ουρανό και γη, και –στην ανεξαρτησία για στο σκλάβωμα, στην καλή για στην κακή σοδειά– βρέθηκε πάντα σε αρμονία μαζί του».⁶

Προς Θεού μην προδώσουμε το ελληνικό τοπίο, τον λαϊκό μας πολιτισμό, τον αρχαίο μας πολιτισμό. Η μόνη ίσως αποδεκτή αρχιτεκτονική, πριν την στροφή στον λαϊκό πολιτισμό της γενιάς του 30, ήταν ο νεοκλασικισμός, κυρίαρχος για πολλά χρόνια. Ακόμα και σήμερα μπορεί να συναντήσει κανείς ζωφόρους, ιωνικά κιονόκρανα και αετώματα. Έτσι και η ελληνική αρχιτεκτονική μέσα από το νεοκλασικό πρότυπο συνέβαλε στο αίτημα της πολιτισμικής συνέχειας. Μολονότι γεννήθηκε ως αισθητική προσέγγιση και αρχιτεκτονική πρακτική, στην Κεντρική Ευρώπη, σε χώρες όπως η Γερμανία, η Γαλλία, η Αγγλία, στην Ελλάδα ξαναβρήκε με την έντονη ιδεολογική φόρτιση του παρελθόντος, τον χώρο της, μια και ήταν ο τόπος της έμπνευσης.⁷

Μετά τον νεοκλασικισμό του 19ου αιώνα, αυτό που ίσως γίνεται αποδεκτό κυρίως από την ελληνική διανόηση είναι αυτό που αποκαλεί στην *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική* ο Kenneth Frampton «κριτικός τοπικισμός».

«Είναι άραγε απαραίτητο, για να μπει στον δρόμο του εκσυγχρονισμού ένα

έθνος, να αποβάλει όλα τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά του παρελθόντος του, τα χαρακτηριστικά αυτά που αποτελούσαν και τον λόγο της ύπαρξης του;» Ερωτά με αγωνία ο φιλόσοφος Paul Ricoeur σε ένα άρθρο του 1961. Και συνεχίζει ... «Από εδώ ακριβώς προκύπτει και η αντίφαση: από τη μια το έθνος πρέπει να ριζώσει στο έδαφος του παρελθόντος του, να σφυρηλατήσει ένα εθνικό πνεύμα και να προβάλει αυτή την πνευματική και πολιτιστική του ταυτότητα στο πρόσωπο του αποικιοκράτη – και από την άλλη, για να μπορέσει να συμμετάσχει στον σύγχρονο πολιτισμό, είναι ταυτόχρονα απαραίτητο να συμμεριστεί τον επιστημονικό, τεχνικό και πολιτικό ορθολογισμό, κάτι που συχνά απαιτεί την καθαρή και πλήρη εγκατάλειψη ολόκληρου του πολιτιστικού παρελθόντος του. Είναι γεγονός: καμιά κουλτούρα δεν μπορεί να αντέξει και να απομειώσει τον κλονισμό που προκαλεί ο σύγχρονος πολιτισμός. Και εδώ ακριβώς βρίσκεται η αντίφαση: πώς μπορεί μια κουλτούρα να είναι σύγχρονη και παράλληλα να επιστρέψει στις ρίζες; πώς μπορεί να αναβιώσει ένα παλιό, αδρανοποιημένο πολιτισμό, συμμετέχοντας ταυτόχρονα σε ένα διεθνή πολιτισμό...»⁸

Δύο σημαντικοί αρχιτέκτονες βασικά εκπροσωπούν αυτό το ρεύμα που προσπαθεί να συγκεράσει το παλιό και το καινούργιο, το παρελθόν με το σύγχρονο, ο Πικιώνης και ο Κωνσταντίνιδης.

Στον «Πρόλογο για τη Λαϊκή Τέχνη» το 1927 ο Πικιώνης γράφει «Η εποχή μας είναι τόσο φτωχιά που είναι πρόπον να σκύψουμε και να μαζέψουμε και τα τελευταία ψικουλάκια που σ' αυτά πάνω ζει το Σχήμα». ⁹ Η ρήση αυτή του Πικιώνη που είναι και η κατευθυντήρια οδηγία του ίσως στο σπουδαιότερο έργο αρχιτεκτονικής του 20^{ου} αιώνα που έγινε στην Ελλάδα, η διαμόρφωση του χώρου γύρω από την Ακρόπολη και του Φιλοπάππου μας παραπέμπει στο αποκαλυπτικό απόσπασμα του Χάιντεγκερ: «Ένα οικοδόμημα, ένας αρχαιοελληνικός ναός, δεν αναπαριστά τίποτα. Απλώς στέκεται μέσα στην ρημαγμένη πετρώδη κοιλάδα. Το οικοδόμημα περικλείνει τη μορφή του θεού και της επιτρέπει να εκτίθεται μέσα σ' αυτό το κρύψιμο, μέσα στην ιερή περιοχή που περιβάλλεται από την ανοιχτή στοά τη σχηματισμένη από κολώνες. Χάρη στον ναό παρίσταται ο θεός μέσα στο ναό. Αυτή η παρουσία του θεού είναι η επέκταση και

η συνόρευση της περιοχής στην ιερότητα. Αλλά ο ναός και η περιοχή του δεν αιωρούνται μέσα στην αοριστία. Ο ναός είναι εκείνος που πρωτοσυνάπτει και συνάμα συλλέγει γύρω του την ενότητα εκείνων των οδών και σχέσεων, μέσα στις οποίες η γέννηση και ο θάνατος, η συμφορά και η ευλογία, η νίκη και η ατίμωση, η εγκαρτέρηση και η κατάπτωση διαμορφώνουν το πεπρωμένο της ανθρώπινης ουσίας. Η έκταση αυτών των ανοικτών σχέσεων είναι ο κόσμος αυτού του ιστορικού λαού. Βάσει αυτού του κόσμου και μέσα σ' αυτόν επανέρχεται αυτός ο λαός στον εαυτό του, στην πραγμάτωση του προορισμού του. Ιστάμενο, το οικοδόμημα ησυχάζει πάνω στο πετρώδες έδαφος. Αυτή η εφυσούχηση του έργου τέχνης βγάζει από την πέτρα το σκοτάδι του άκαμπτου και όμως αβίαστος φέρει. Ιστάμενο το οικοδόμημα υποφέρει τη θύελλα που μαίνεται επάνω του, κι έτσι πρωτοφανερώνει την ίδια αυτή θύελλα μέσα στη βία της. Η φωτερή λάμψη της πέτρας, μολονότι φαίνεται απλώς να προέρχεται από τον ήλιο, πρωτοφανερώνει το φέγγος της ημέρας, την έκταση του ουρανού, το σκοτάδι της νύχτας. Ορθωνόμενος με σιγουριά ο ναός καθιστά ορατό τον αόρατο χώρο της ατμόσφαιρας. Ο ακλόνητος χαρακτήρας του έργου τέχνης ορθώνεται ενάντια στον σάλο της φουσκοθαλασσιάς, και με την ηρεμία του επιτρέπει να φανερωθεί η μανία της. Το δέντρο και η χλόη, ο αετός και ο ταύρος, το φίδι και ο τζίτζικας εισδύουν ολόπρωτα μέσα στην ξεχωριστή τους μορφή, και έτσι πρωτοαναδύονται ως αυτά που είναι. Αυτό το αναδύεσθαι και το αναφύεσθαι σαν τέτοιο και ως όλο ονομάστηκε από τους αρχαίους "Ελληνες Φύσις".¹⁰

Και με το λόγο του Πικιώνη: «Η γη τούτη είχε, μαζί με μερικές άλλες, το προνόμιο να διδάξει στον άνθρωπο μια από τις πιο υψηλές μορφές της αποκάλυψης του παγκόσμιου λόγου. Και τη μορφή αυτή την έπλασε ο αρχαίος καθ' ομοίωση τούτης της γης, θα' λεγα πως την ανέσυρε μεσ' από το χώμα της και τους βράχους της, κατά τη συμβολική ρήση του σοφού Κιμρί, που έλεγε πως «μέσα στο χώμα πρέπει να βλέπουμε, γιατί εκεί μέσα προετοιμάζονται όλα». Μέσα στο χώμα, δηλ. την εγκρυπτόμενη στη Φύση αποκάλυψη του κόσμου του νοητού».¹¹

Η περιπέτεια του μοντερνισμού στην Ελλάδα έχει και ένα άλλο αξιοπρόσεκτο επεισόδιο. Το 1962 ο Χάιντεγκερ

επισκέπτεται την Ελλάδα. Μεταξύ των άλλων πηγαίνει και στην Ολυμπία όπου σημειώνει: «Πρώτα όμως βρήκαμε μόνον ένα άσχημο χωριό παραμορφωμένο από ημιτελείς οικοδομές τουριστικών ξενοδοχείων για Αμερικάνους». ¹² Η κρίση αυτή του Χάιντεγκερ το πιθανότερο είναι ότι απευθύνεται στο ξενοδοχείο Ξενία της Ολυμπίας, έργο του Α. Κωνσταντινίδη, το άλλο καμάρι της ελληνικής αρχιτεκτονικής μετά τον Δ. Πικιώνη. Είναι πολύ πιθανό ότι η αναφορά του Χάιντεγκερ είναι για το ξενοδοχείο γιατί όπως αναφέρει σε σημείωσή του ο Λέφας : «Υπάρχει κάποια μικρή ασάφεια στην εργογραφία του Κωνσταντινίδη για το πότε ακριβώς κατασκευάστηκε το Ξενία της Ολυμπίας. Το κτίριο, εκτός ίσως από το εστιατόριο, ήταν έτοιμο την άνοιξη του 1963 και παρουσιάστηκε επιπλωμένο στο περιοδικό Αρχιτεκτονική, (7-8 Ιούλιος-Αύγουστος 1963, 2-14)». ¹³ Ο Χάιντεγκερ λοιπόν επισκέπτεται το μυθικό χώρο της Ολυμπίας και απογοητευμένος αντικρίζει ένα άσχημο χωριό... με οικοδομές ξενοδοχείων που προορίζονται για Αμερικανούς τουρίστες. Ο Λέφας θεωρεί ότι αυτό που ενοχλούσε τον φιλόσοφο ήταν η «παραμόρφωση» του χωριού. Παραμόρφωση σημαίνει αλλοίωση της κανονικής μορφής του. Η κανονική μορφή του είναι αυτή που έχει προκύψει ως αποτέλεσμα της συνδυασμένης δραστηριότητας των κατοίκων του στον χρόνο. Εκφράζει λεπτές κοινωνικές ισορροπίες και κοινά αποδεκτές αξίες. Είναι η υλική έκφραση ενός συγκεκριμένου πολιτιστικού περιβάλλοντος. «Αληθινά» κτίσματα είναι αυτά που μετέχουν σ' αυτό το περιβάλλον. Η «αληθινή» γέφυρα δεν είναι «αληθινή» γενικά και αόριστα, αλλά σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον. Η κατοίκηση είναι αλληλένδετη με «αληθινά» κτίσματα, εξαρτάται, λοιπόν, από το αν η μορφή τους είναι «κανονική». Η αλλοίωση της μορφής αποκλείει την κατοίκηση». ¹⁴ Και πάντως η προτροπή του Κωνσταντινίδη ... να έχουμε... τα μάτια μας ανοιχτά (–ορθάνοιχτα) για όσες μορφές έχει να μας χαρίσει το ένα ή άλλο τοπίο (–λόφους, βουνά, πεδιάδες, χώματα και πέτρες και βράχια, αλλά και θάλασσες)... ¹⁵ δεν φαίνεται να γίνεται αντιληπτή στα μάτια του φιλόσοφου που αντικρίζει το κτίσμα για πρώτη φορά το 1962 στην Ολυμπία.

Το τελευταίο καιρό, με πρόφαση το Νέο Μουσείο της Ακρόπολης και την σωτηρία των δύο νεοκλασικών της Δ.

Αρεοπαγίτου έχει αρχίσει ένας άτυπος πάλι διάλογος για την έννοια του μοντέρνου στην Ελλάδα. Τι σώνουμε και τι κρατάμε; Τι αντέχει ο ελληνικός χώρος;

Η προϊστορία του νέου μουσείου γνωστή:

1976 : Πρώτος Πανελλαδικός Αρχιτεκτονικός διαγωνισμός που κρίθηκε ανεπιτυχής

1979: Δεύτερος αρχιτεκτονικός διαγωνισμός που χαρακτηρίστηκε άγονος!

1989: Διαγωνισμός επί υπουργίας Μ.Μερκούρη διεθνής αυτή τη φορά. Κερδίζουν οι Ιταλοί αρχιτέκτονες Μανφρέντι Νικολέζι και Λούτσιο Πασαρέλι. Οι Έλληνες αρχιτέκτονες ζητούν ακύρωση του διαγωνισμού.

1993: Το Σ.τ.Ε. ακυρώνει τον διαγωνισμό 2000: Δ' Διεθνής Διαγωνισμός.

Κερδίζουν το α' βραβείο ο Μπερνάρ Τσουμί και Μιχάλης Φωτιάδης.

Κατάληξη τριάντα περίπου χρόνων συζητήσεων, αντεγκλήσεων, προσφυγών (συνολικά οι προσφυγές που κατατέθηκαν στο Σ.τ.Ε. υπολογίζονται γύρω στις 142).

Ένας από τους επιφανέστερους λοιπόν αρχιτέκτονες της εποχής μας μετά από μία περιπέτεια 30 χρόνων κτίζει το σημαντικότερο δημόσιο κτίριο που οικοδομήθηκε στον χώρο μας τις τελευταίες δεκαετίες .

Ο πόλεμος ανελέητος και οι πολέμοι στοιχίζονται πίσω από την διατήρηση ή μη των δύο νεοκλασικών της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Είναι μία ιστορία που επαναλαμβάνεται εδώ και χρόνια. Κάθε φορά που εμφανίζεται ένα δείγμα μοντερνισμού που είναι ελάχιστο, παράδειγμα οι παρεμβάσεις του Calatrava, παλαιότερα η Αμερικανική Πρεσβεία του Gropius) ιερή αγανάκτηση ξεσηκώνεται για την προσβολή και την ύβρη προς το αμόλυντο αθηναϊκό τοπίο... Η Πολιτεία μετά από μια τέτοια προϊστορία αποφασίζει επιτέλους να βάλει ένα τέλος χτίζοντας το μουσείο, επιλέγοντας την χειρότερη τοποθεσία αφού γνωρίζει ότι ένας ολόκληρος αρχαίος κόσμος βρίσκεται κάτω από το οικόπεδο που πρόκειται να ανεγερθεί το νέο μουσείο. Από τις αρχιτεκτονικές λύσεις που παρουσιάζονται στον διαγωνισμό επιλέγεται η “συντηρητικότερη” αν συγκριθεί με την πρόταση του γραφείου Τομπάζη (Γ' βραβείο) και την πρόταση Daniel Libeskind, Δ. Ποτηρόπουλος, Λ. Ποτηροπούλου (Β' βραβείο). Προχωρά σε απαλλοτριώσεις για να ελευθερώσει τον χώρο και αφήνει δύο

κτίρια που έχουν κηρυχθεί διατηρητέα να υψώνονται στη γωνία Δ. Αρεοπαγίτου και Μητσαίων. Αποφασίζει λοιπόν να οικοδομήσει ένα από τα μεγαλύτερα μουσεία του κόσμου και “ξεχνά” να κατεδαφίσει δύο κτίρια στην είσοδο του Μουσείου. Μετατρέπει δε το Συμβούλιο της Επικρατείας σε «Σύλλογο Κυριών Προστασίας Παραδοσιακών Οικιών Επαρχιακής Κωμόπολης» και το αφήνει να βγάλει το φίδι από την τρύπα. Αλλά το θέμα δεν είναι νομικό. Είναι θέμα μιας πολιτείας που πρέπει να σταθεί στο ύψος της. Αποφάσισε να χτίσει στο λάθος μέρος αλλά ας το ολοκληρώσει. Ας επιτρέψει σ' αυτό το «θαύμα της γεωμετρίας» να αναπνεύσει και να λειτουργήσει όπως έχει δικαίωμα. Ας αφήσει τις καθαρές γραμμές του ν' απλωθούν στον χώρο. Ούτε τα δύο νεοκλασικά έχουν θέση εκεί (και τα υπόλοιπα που απαλλοτριώθηκαν άλλωστε εξαιρετικά νεοκλασικά ήταν), ούτε και το κτίριο Βάϊλερ που κτίστηκε το 1835. Λύσεις υπάρχουν! “Πρόκειται για το καλύτερο (ως σήμερα) δημόσιο κτίριο στην πόλη, που θεμελιώνεται σε σύγχρονες ερμηνείες των διαχρονικών αξιών του μοντερνισμού, σε αντιδιαστολή με τα κτίρια –τούρτα που μας κατακλύζουν» (Το Βήμα, 12 Απριλίου 2009, Κ.Γ. Πατέστος). Στην «Χάρτα των Αθηνών» στην θέση 66 ο Le Corbusier αναφέρει: «Ο θάνατος, που δεν ξεχνάει κανένα έμβιο ον, χτυπάει και τα έργα των ανθρώπων. Στις μαρτυρίες του παρελθόντος πρέπει να ξέρουμε να αναγνωρίζουμε και να ξεχωρίζουμε όσες είναι ακόμα ολοζώντανες. Ό,τι ανήκει στο παρελθόν δεν δικαιούται εξ ορισμού να παραμείνει αιώνιο _ χρειάζεται φρόνηση για να διαλεχτεί αυτό που πρέπει να γίνει σεβαστό. Αν τα συμφέροντα της πόλης θίγονται επειδή επιβιώνουν ορισμένες ξακουστές και μεγαλόπρεπες παρουσίες κάποιας περασμένης εποχής, θα αναζητηθεί μια λύση ικανή να συμβιβάσει δύο, αντίθετες οπτικές: στις περιπτώσεις που έχουμε να κάνουμε με κτίσματα που επαναλαμβάνονται σε πολλά αντίτυπα, θα διατηρήσουμε ορισμένα ως τεκμήρια και θα ρίξουμε τα υπόλοιπα». ¹⁶

Στην πραγματικότητα ζυγίζουν το μοντέρνο του Tschumi με το art deco του Κουρεμένου και η ζυγαριά γέρνει απελπιστικά στην μεριά του δεύτερου. Το πρώτο είναι ξένο προς τη καθαρότητα της ελληνικής γραμμής ενώ το σπίτι του Κουρεμένου και το νοσοκομείο του Weiler εντάσσονται απόλυτα!!!» Ο νεοκλασικισμός (ό,τι και να αντιπροσωπεύει

στην πραγματικότητα) στην Ελλάδα εξ αρχής θεωρείται εθνικό χρέος, η επιστροφή στην τέχνη των ιερών προγόνων, ενώ ο μοντερνισμός είναι εισιτήριο για ένα όχημα με κατεύθυνση προς το μέλλον. Επομένως, είναι εξ ορισμού στερημένος από ιστορικά ερείσματα, άρα ανοίκειος, αν όχι εκθρικός, σε μια χώρα όπου τα πάντα καθορίζονται και αξιολογούνται με γνώμονα το παρελθόν. Μια καλή υπόμνηση είναι το χαραγμένο επίγραμμα του Φίλιππου Ιωάννου στην αίθουσα τελετών της Ακαδημίας Αθηνών, που περιλαμβάνει μια στερεότυπη φράση του ελληνικού 19ου αιώνα: «οι Μούσες επιστρέφουν στην κοιτίδα τους».¹⁷

Ο Λέφας διευκρινίζει την θέση του Χάιντεγκερ : «Η σύνδεση τόπων και μνήμης έχει επισημανθεί από την αρχαιότητα στο πλαίσιο της ανάπτυξης τεχνικών απομνημόνευσης από τους ρήτορες, και επανήλθε στην επικαιρότητα τον 19ο και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα με τη θεώρηση της πόλης ως κειμένου, αποτελούμενου από σημεία και σύμβολα που μπορούσαν να «αναγνωστούν» (όχι απαραίτητα με έναν και μοναδικό «σωστό» τρόπο)». Όπως το θέτει η Leonie Sandercocock: «Οι πόλεις είναι αποθήκες μνήμης και κειμένων μνήμης. Οι στρώσεις από τις οποίες αποτελούνται οι επιφάνειές τους, τα στρώματα βαμμένου σοβά, τα κελύφη από μπλετον καταγράφουν τη δύναμη των ρών αυτών στη χρήση τους και την αφηγηματικότητά τους. Έτσι οι επιφάνειες της πόλης μαρτυρούν χρόνο και ιστορίες...» Η μνήμη –ακόμη κι αυτό που λέμε «συλλογική μνήμη»– υποβοηθείται, συμπληρώνεται, καθορίζεται (ή και κατασκευάζεται) από τόπους. Στην περίπτωση του κτισμένου περιβάλλοντος τα κτήρια είναι τέτοιοι τόποι. Η οικοδόμηση νέων κτισμάτων που να θυμίζουν στα βασικά χαρακτηριστικά της μορφής τους κάποια, ασαφώς προσδιορισμένα, «παλιά κτήρια», τα οποία δεν υφίσταντο πια, θεωρήθηκε από ορισμένους ότι μπορούσε όχι μόνο να ανακτήσει τις χαμένες ποιότητες των «παλιών πόλεων» αλλά και να ανασυστήσει χαμένους τόπους, ώστε να αναδημιουργήσει μνήμες μιας προβιομηχανικής ευτυχίας –αν ποτέ υπήρξε κάτι τέτοιο. Είναι φανερό πως δεν κατάφερε παρά να δημιουργήσει φτωχικά υποκατάστατά τους. Η «ανάγνωση» αυτών των ψευδο-παραδοσιακών οικιστικών συνόλων αντιμετώπιζε μονίμως έναν ελλειπτικό, εν τέλει ελλιπή, λόγο, έναν φτωχό λόγο. Αυτός ο λόγος

μπορούσε μόνο να χρησιμοποιηθεί όπως η τρέχουσα, καθομιλουμένη γλώσσα που στηλίτευσε ο γερμανός φιλόσοφος στο Χτίζουμε, Κατοικούμε, Στοχαζόμαστε, αφού κοινωνούσε ένα μικρό μόνο μέρος των νοημάτων που κοινωνούσε ο πλούσιος λόγος τον οποίο προπαθούσε να μιμηθεί. Σε τέτοια περιβάλλοντα-καρικατούρες η κατοίκηση αποκλειόταν εκ των πραγμάτων... Οι τόποι που θα παραχωρούσαν «μια Θέση στην Τετράδα», συγκροτώντας τον κόσμο των ανθρώπων, δεν προέκυψαν λοιπόν με τη στρατηγική της μίμησης του παρελθόντος περισσότερο απ' ό,τι με τον μοντερνισμό».¹⁸

«Ο συσχετισμός του ανθρώπου προς τους τόπους, και διαμέσου των τόπων προς τους χώρους, βασίζεται στην κατοίκηση. Η σχέση ανθρώπου και χώρου δεν είναι τίποτα άλλο παρά η ουσιαστικώς στοχαστική κατοίκηση. Αν στοχαστούμε, με τον τρόπο που επικυρήθηκε, τη σχέση ανάμεσα σε τόπο και χώρο, αλλά και τη σχέση ανθρώπου και χώρου, φωτίζεται η ουσία των πραγμάτων που είναι τόποι και τους ονομάζουμε κτίσματα».¹⁹

Ο Χάιντεγκερ εν τέλει δεν έφερε αντιμετώπιση την παραδοσιακή με την μοντέρνα αρχιτεκτονική. Δεν ύψωσε τείχη. «Η κατοίκηση, σε μία ευρεία έννοια, προϋποθέτει... τη διαθεσιμότητα των ανθρώπων να κατοικήσουν, διαθεσιμότητα που διαμορφώνεται... σε ένα συλλογικό πολιτιστικό περιβάλλον. Η μοντέρνα αρχιτεκτονική μπορεί να ενταχθεί, με τρόπο που να γίνει αντιληπτός ως αρμονικός, σε ένα τέτοιο περιβάλλον. Τα κτίσματα συμβάλλουν με την παρουσία τους στη δημιουργία ενός νέου πολιτιστικού περιβάλλοντος, το οποίο ασφαλώς δεν είναι ποτέ οριστικό. Το ίδιο γίνεται και με την διατήρησή του στον χρόνο. Η επίδραση που είχε το Centre Pompidou στον αστικό ιστό του Παρισιού είναι συγκρίσιμη με την (διαρκή) επιρροή που ασκεί η διατήρηση των places royals στην νοοτροπία των κατοίκων του. Το αν τα κτήρια, με την ανέγερση ή τη διατήρησή τους, συμβάλλουν στο να είναι η εξέλιξη του υλικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος ομαλή, προσφέροντας στον άνθρωπο δυνατότητα αναγνώρισης τόπων και επίτευξης κατοίκησης, ή αν δημιουργεί χάσματα που αφήνουν τον άνθρωπο ανέστιο και σε απορία, δεν είναι, προφανώς, κάτι αντικειμενικά μετρήσιμο, αλλά εξαρτάται από το πώς προσλαμβάνεται η εξέλιξη αυτή».²⁰

Είναι βέβαιο ότι η απόφαση του Σ.τ.Ε. προκρίνει την συντήρηση που ταιριάζει στην έννοια της δικαιοσύνης. Είναι όμως μια απόφαση εύκολη, χωρίς σκέψη. Δίνει έμφαση στην διατήρηση του παλιού, εξαφανίζει το επάρατο καινούργιο και έτσι αποκαταστάθηκε η συνέχεια της συλλογικής μνήμης....

Αν οι πολιτιστικές αντιλήψεις και τα κριτήρια αξιολόγησης που διαθέτουμε μετατοπίζονται, αναπλασιάζονται και διευρύνονται συνεχώς, εκείνο που παραμένει σταθερό είναι ο φόβος της απώλειας που απ' ό,τι φαίνεται αποτελεί κινητήριο μοχλό αυτής της εκτεταμένης μανίας διατήρησης, η οποία συχνά αναγορεύεται σε αισθητική συμπεριφορά.²¹

«Η πολυπρόσηπη διατήρηση των πολιτιστικών αγαθών «επιβάλλεται λόγω της ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής σημασίας», όπως ορίζει η σχετική νομοθεσία. Τη στιγμή όμως που η κατανόηση της ιστορίας προϋποθέτει τη γνώση της αιτίας, την ενεργοποίηση μιας σειράς αποφάσεων που ενυπάρχουν και απαιτεί πολύ περισσότερες πληροφορίες, η κατανόηση ταυτίζεται με την φιλάρεσκη προσομοίωση και το θεαθήναι, για το οποίο συχνά χρησιμοποιούμε τη στοχαστικότερη διατύπωση του «φαίνεσθαι». Στις μέρες μας οι πάντες κατανούν τα πάντα, δηλαδή τίποτα».²²

Έτσι κι' αλλιώς το πάζλ με τις ψηφίδες Οικόπεδο Μακρυγιάννη, Νέο Μουσείο Ακρόπολις, Διατηρητέα , για τη λύση του χρειάζεται τη βοήθεια του Φρόντ και των επιγόνων του!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Μ. Heidegger, *Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι*, εισαγωγή-μετάφραση Γ. Ξηροπαίδης, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2008, σελ. 21
- 2 Συμπερασματικά, η εννοιολογική τριάδα του Κτίζειν, του Κατοικείν και του Σκέπτεσθαι μεταφράζει με ανθρωπολογικούς και αρχιτεκτονικούς τοπολογικούς όρους την φιλοσοφική προβληματική του «Είναι και Χρόνος» σε μία ποιητική, μυθική και σκοτεινή γλώσσα, όπου η ορθολογική δομή της επιστημονικής έκθεσης των επιχειρημάτων έχει δώσει την θέση της σε μία πυκνή και κυκλική-ολιστική σύμπλεξη των κατηγοριών, χωρίς ξεκάθαρη αξιολογική ιεράρχηση, η οποία παρ' όλα αυτά προσδίδει στο κείμενο μια στυλιστική γοητεία, έναν κυρίαρχο μυστηριακό χαρακτήρα *Ιδέες του χώρου στον Εικοστό Αιώνα*, Νικόλαος-Ίων Τερζόγλου, εκδόσεις νήσος, Αθήνα 2009, σελ. 272.

- 3 M. Heidegger, *Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι*, εισαγωγή-μετάφραση Γ. Ξηροπαϊδης, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2008, σελ. 75
- 4 Ό.π., σελ. 17
- 5 Π. Λέφας, *Αρχιτεκτονική και Κατοίκηση*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2008, σελ. 34.
- 6 Ζ. Λορεντζάτος, *Στου τιμονιού το αυλάκι*, εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1983, σελ. 69.
- 7 Βλ. Κώστας Τσιαμπάος, «Παραλλαγές της Ελληνικότητας στην Ελληνική Αρχιτεκτονική», *Cogito* τχ. 9, σελ. 092.
- 8 Kenneth Frampton, *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική-Ιστορία και Κριτική*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σελ. 277.

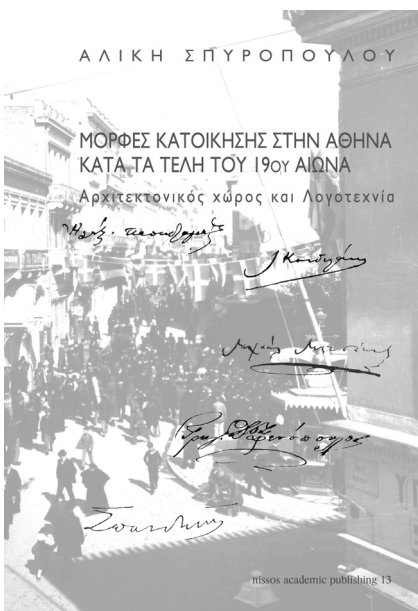
- 9 Δ. Πικιώνη, *Κείμενα*, εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985, σελ. 52.
- 10 Μ. Χαϊντεγγκερ, *Η προέλευση του έργου τέχνης*, μετάφρ. Γιάννη Τζαβάρα, εκδόσεις Δωδώνη, σελ. 68.
- 11 Κείμενα Πικιώνη, "Γαίας Ατίμωσις", σελ. 127.
- 12 Μ. Χαϊντεγγκερ, *Διαμονές- Το ταξίδι στην Ελλάδα*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1998, σελ. 43.
- 13 Λέφας, *Αρχιτεκτονική και Κατοίκηση*, σελ. 171, σημ. 10.
- 14 Ό.π., σελ. 175.
- 15 Αρης Κωνσταντινίδης, *Για την Αρχιτεκτονική, Δημοσιεύματα σε Εφημερίδες, σε*

Περιοδικά και σε Βιβλία 1940-1982, εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 1987.

- 16 Le Corbusier, *Η Χάρτα των Αθηνών*, εκδόσεις Ύψιλον Αθήνα 2003, σελ. 91.
- 17 Δ. Φιλιππίδης, *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2001, σελ. 27.
- 18 Λέφας, σελ. 183.
- 19 Ό.π. σελ. 236 (Παράρτημα).
- 20 Ό.π. σελ. 185.
- 21 Γιώργος Τζιρτζιλάκης, *Η μελαγχολία της διατήρησης*, σελ. 115, Πού είναι το Μοντέρνο; do.co.mo.mo, future 2006.
- 22 Ό.π., σελ. 119.

έκδοση επιλεγμένων διατριβών από τις εκδόσεις νήσος

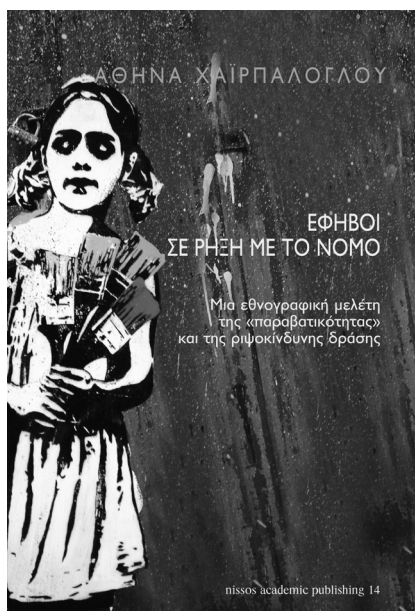
νέες κυκλοφορίες

Αλίκη Σπυροπούλου

Μορφές κατοίκησης
στην Αθήνα κατά τα τέλη
του 19ου αιώνα

Αρχιτεκτονικός χώρος και λογοτεχνία

Αθηνά Χαϊρπάλογλου

Έφηβοι σε ρήξη με το νόμο

Μια εθνογραφική μελέτη της «παραβατικότητας» και της ριψοκίνδυνης δράσης

Αναστασία Βενέτη

Πολιτική διαφήμιση και συμπεριφορά: Ενεργοποίηση, ενημέρωση ή χειραγώγηση του πολίτη

Οι νέοι ψηφοφόροι και ο επαναπροσδιορισμός της τηλεοπτικής πολιτικής διαφήμισης